

Protection of Traditional Knowledge in Iranian-Islamic Law: Insights from WIPO and TRIPS

**Mohammadjavad Heydarian
Dolatabadi ***

PhD Student, of Public International Law,
Faculty of Kharazmi University, Tehran, Iran

Ehsan Aliakbari Babukani

Associate Professor, of Theology, University of
Isfahan, Isfahan, Iran.

Introduction

Traditional knowledge refers to the body of knowledge, skills, beliefs, and experiences that indigenous and local communities have acquired and transmitted over successive generations within specific geographical areas. This knowledge plays a vital role not only as empirical science but also within the cultural, social, and economic frameworks of local societies and is often deeply intertwined with the environment and natural resources of the region. In today's world, with the increasing global interactions and exchanges, the importance of preserving and protecting traditional knowledge as a valuable heritage—resulting from the efforts and experiences of many generations—has become ever more apparent. This matter is particularly critical given the threats posed by unauthorized exploitation, cultural theft, and commercial misuse that endanger indigenous knowledge. With the establishment of the World Intellectual Property Organization (WIPO) and subsequently the World Trade Organization (WTO), the legal dimensions of protecting traditional knowledge entered a new phase. The adoption of the Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS) especially directed developing countries toward greater sensitivity regarding the intellectual property rights of traditional knowledge. Nevertheless, despite numerous efforts, the Intergovernmental Committee on Intellectual Property and Genetic Resources, Traditional Knowledge and Folklore—operating under WIPO—has so far been unsuccessful in adopting a binding treaty for comprehensive protection of traditional knowledge. On the other hand, some countries possessing rich reservoirs of traditional knowledge have independently enacted laws and regulations within

* Corresponding Author: mj.heydarian@khu.ac.ir

How to Cite: Heydarian Dolatabadi, M. J; Aliakbari Babukani, E.(2026). Protection of Traditional Knowledge in Iranian-Islamic Law “ Inspired by the Rules of the World Intellectual Property Organization and the Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights”, *Semiannual Journal of Indigenous Knowledge Iran*,12(24), pp 325-375.

their domestic legal systems to safeguard such knowledge. Iran, given its ancient civilization, cultural diversity, and abundant traditional knowledge resources, requires the design of a specific legal framework tailored to the characteristics of traditional knowledge and the Iranian-Islamic ecological context. Accordingly, this article examines the necessity, features, and the manner of designing such a protective system and endeavors to answer how this protection can be implemented in balance with global intellectual property rules while taking into account the country's indigenous conditions.

Literature Review

The protection of traditional knowledge is an emerging and evolving topic in both international and domestic literature, to which various studies have been devoted. At the international level, numerous investigations have focused on aspects of intellectual property rights related to traditional knowledge, the associated challenges, and the roles of organizations such as WIPO and the WTO. For example, some studies have analyzed the reasons behind the failure of the Intergovernmental Committee to adopt a binding treaty, as well as the impact of the TRIPS Agreement on different countries. Additionally, research has explored solutions based on the domestic legal systems of countries particularly rich in traditional knowledge, such as India, South Africa, and Brazil. In Iran, research regarding the protection of traditional knowledge has largely been conducted within the frameworks of Islamic jurisprudence and intellectual property law. Despite a vast historical background and the diversity of indigenous cultures, legal and systematic protection of traditional knowledge has received limited attention. To date, only a few studies have examined specific mechanisms for safeguarding traditional knowledge within Iran's legal system, and none have comprehensively analyzed the subject from the perspective of integrating global and local legal norms. This article aims to fill existing gaps by focusing on a specialized protective system for traditional knowledge in Iran, considering the country's cultural, social, and environmental particularities, and to propose an innovative approach in this field.

Methodology

For the present study, a qualitative research method with an analytical-descriptive approach was adopted. The research data were extracted from secondary sources, including international legal instruments, domestic Iranian regulations, scholarly articles, reports from international organizations, and relevant legal and cultural texts. Initially, the theoretical framework of traditional knowledge and intellectual property was examined, followed by an analysis of the development of international

protective measures. Subsequently, the domestic laws and regulations of various countries, especially Iran, were reviewed to identify their characteristics, strengths, and weaknesses. The final analysis was conducted by comparing legal systems and the indigenous cultural and ecological conditions of Iran, aiming to design a specific protective framework. Given the absence of a binding international treaty in this domain, special emphasis was placed on drafting a practical framework appropriate to the Iranian-Islamic ecological context.

Conclusion

Ultimately, it can be concluded that protecting traditional knowledge is not merely a legal or economic obligation but also a cultural and identity imperative for countries like Iran. Due to the lack of a binding international treaty, countries must draft comprehensive and specific laws for safeguarding traditional knowledge according to their internal capacities and needs. In Iran, the design of the protective system should be based on indigenous characteristics, the unique nature of traditional knowledge, and a synthesis of intellectual property law with Islamic teachings and local culture. Establishing such a system will not only preserve valuable indigenous heritage but also promote sustainable development, social justice, and biodiversity conservation. This article, by proposing an innovative approach within the Iranian-Islamic ecological framework regarding the protection of traditional knowledge, has sought to clarify the special status and urgent need for creating a protective system and to outline possible pathways for its realization.

Keywords: Traditional Knowledge, Indigenous Technologies, Protection System, Intellectual Property, World Intellectual Property Organization, Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights, International Law, Iranian Law.

دو فصلنامه علمی دانش‌های بومی ایران
دوره دوازدهم، شماره ۲۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۴، ص ۳۲۵-۳۷۵
qjik.atu.ac.ir
DOI: doi.org/10.22054/qjik.2025.82007.1434

حمایت از دانش سنتی در حقوق ایرانی اسلامی (با الهام از قواعد سازمان جهانی مالکیت فکری و موافقت‌نامه جنبه‌های تجاری حقوق مالکیت فکری)

دانشجوی دکتری حقوق بین‌الملل عمومی دانشگاه خوارزمی،
تهران، ایران.

محمدجواد حیدریان دولت‌آبادی *

دانشیار هیات دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

احسان علی‌اکبری بابوکانی

چکیده

دانش سنتی گونه‌ای از علم و تجربه است که پس از سال‌ها تجربه‌اندوزی جوامع بومی و محلی در مناطق جغرافیایی معین حاصل شده است. با گسترش روز افزون مبادلات تجاری در عرصه بین‌المللی ضرورت حمایت از این دانش که حاصل دسترنج نسل‌های متمادی جوامع محلی و بومی است بیش از پیش احساس می‌شود. پس از ایجاد سازمان جهانی مالکیت فکری فعالیت‌های بین‌المللی در زمینه حمایت از حقوق مالکیت فکری وارد عرصه جدیدی گردید و به دنبال ایجاد سازمان تجارت جهانی و تصویب موافقت‌نامه جنبه‌های تجاری حقوق مالکیت فکری توجه کشورهای جهان خصوصاً کشورهای در حال توسعه به موضوع حمایت از دانش سنتی بیشتر معطوف گردید. کمیته بین‌الدولی مالکیت فکری منابع ژنتیکی دانش سنتی و فولکلور که به‌عنوان یکی از کمیته‌های زیر مجموعه سازمان جهانی مالکیت فکری از سال ۲۰۰۰ میلادی تاکنون موضوعات مذکور را دنبال می‌کند موفق نشده است معاهده الزام‌آوری در خصوص دانش سنتی به تصویب برساند. با توجه به اهمیت حمایت از دانش سنتی، برخی از کشورها (خصوصاً کشورهایی که منابع غنی دانش سنتی را در اختیار دارند) در حقوق داخلی خود اقدام به وضع قوانین و مقررات مربوط به حفاظت از دانش سنتی نموده‌اند. در کشور ما نیز با ایجاد شورای سیاست‌گذاری حقوق مالکیت فکری اقداماتی در زمینه ارتقاء حقوق مالکیت فکری ایجاد شده است. دانش سنتی کشور ما خصوصاً با توجه به تمدن کهن و گستره وسیع کشور نیازمند توجه جدی است و با توجه به ماهیت و ویژگی خاص دانش سنتی و قابلیت‌های حقوق مالکیت فکری ایران طراحی و ایجاد نظام خاص حمایت از دانش سنتی از ضرورت‌های جدی نظام حقوقی ایران است. در این مقاله ضرورت و ویژگی‌های این نظام حمایتی مورد مطالعه قرار گرفته و در راستای پاسخ به این پرسش اصلی برآمده است که رهیافت حمایتی از دانش سنتی در موازنه قواعد جهانی مالکیت فکری در بستر زیست بوم ایرانی-اسلامی به چه صورتی است؟؛ پرداختن به این مسئله با نوآوری همراه بوده و پیشینه مرتبگی در ادبیات پژوهش حاضر به چشم نمی‌خورد.

* نویسنده مسئول: mj.heydarian@khu.ac.ir

واژه‌های کلیدی: دانش سنتی، فناوری‌های بومی، نظام حمایتی، مالکیت فکری، سازمان جهانی مالکیت فکری و موافقت‌نامه جنبه‌های تجاری حقوق مالکیت فکری، حقوق بین‌الملل، حقوق ایران

مقدمه

ایران مهد تمدن بشری است و دارای تاریخ و جغرافیای کهن می‌باشد. مردمان این سرزمین در طول قرون و اعصار با تکیه بر تلاش مجدانه و تمرین راه‌های مختلف و با آزمون و خطا تجربیات گران‌سنگی در تولید محصولات موردنیاز خود و فراگرفتن مهارت‌های گوناگون و مواجهه به مسائل مختلف زندگی آموخته‌اند. دانش سنتی عبارت از دانش، اطلاعات، مهارت‌ها، رویه‌ها و دانش فنی مرتبط که در یک جامعه تولیدشده، توسعه پیدا کرده و از نسلی به نسل دیگر منتقل شده می‌باشد. دانش سنتی به‌عنوان یک جزء پویا و فعال، ریشه در سنت، آداب و رسوم و نیازهای جوامع بومی داشته و بخش مهمی از میراث فرهنگی و اجتماعی آن‌ها را تشکیل می‌دهد. از جمله اینکه در این حوزه کشورمان دارای پیشینه بسیار قوی می‌باشد و دانش اقوام مختلف در مورد کاربرد دارویی گیاهان بسیار متنوع و غنی است.

گیاه‌شناسی، جانورشناسی، مهارت‌ها و حرفه‌های دستی، روش‌های مختلف کشاورزی، طب، تولید مصنوعات مختلف، داروسازی و ... از نمونه‌های مختلف این دانش است. دانش ژنتیک، ارقام سودمند گونه‌های گیاهی، کشاورزی ارگانیک، طب سنتی، معماری سنتی، آبیاری سنتی و صدها دانش دیگر از جمله مصادیق سرمایه‌های دانش سنتی به ویژه در مناطق روستایی و عشایری است (حبیبی، ۱۳۸۶: ۵۷).

دانش سنتی واقعیتی است که قدمتی چندین هزارساله دارد و از نظر محتوا نیز برای جوامع بومی و صاحبان این دانش ارزش فرهنگی و ملی دارد و در واقع انعکاسی از هویت تاریخی و باستانی آن‌ها می‌باشد بنابراین با یک دید سطحی نمی‌توان از کنار آن گذشت. همچنین به دلیل تأثیر زیاد دانش سنتی در رشد و توسعه اقتصادی جوامع و اثرگذاری آن در علوم و اختراعات امروزی، این حوزه اهمیت بالایی پیدا کرده است و عده‌ای درصدد

استفاده غیرمجاز و بهره‌برداری از آن بدون رعایت حقوق صاحبان حق برآمده‌اند. لذا حمایت حقوقی از این دانش متناسب با فرهنگ حاکم بر جامعه و با ملاحظه شرایط اقتصادی و اجتماعی و ساختار نظام حقوقی کشور ضروری است.

دانش سنتی^۱ که از آن به دانش فنی بومی^۲، دانش بومی^۳، دانش روستایی^۴، علم قومی قومی (مردمی)^۵ نیز تعبیر می‌شود گونه‌ای از علم و تجربه است که پس از سال‌ها تجربه‌اندوزی جوامع بومی و محلی در مناطق جغرافیایی خاص حاصل شده است و مجموعه‌ای از سازگارترین و بهترین روش‌های استفاده از امکانات برای زندگی در محیط‌های خاص است و عموماً به صورت تجربی و شفاهی و سینه‌به‌سینه از نسلی به نسل دیگر انتقال یافته است (Chambers, 1983: 58).

دانش بومی مکتوب را نیز می‌توان یکی از ابعاد مهم میراث فرهنگی و علمی یک جامعه دانست که در گذر زمان دستخوش تحولات گوناگون شده است. این دانش، که حاصل تجارب زیسته، مشاهدات، و اندیشه‌های اندیشمندان، کاتبان، و دانشوران گذشته است، در قالب متون و اسناد متعددی به نسل‌های بعدی انتقال یافته است. با این حال، سیر تاریخی این دانش نشان می‌دهد که بخش‌هایی از آن همچنان در دسترس پژوهشگران و علاقه‌مندان قرار دارد، در حالی که برخی دیگر به دلایل مختلف به تدریج به حاشیه رانده شده یا به فراموشی سپرده شده‌اند. یکی از نمونه‌های بارز این روند، خط سیاق است که در گذشته برای نگارش اسناد مالی، حسابداری، و دیوانی مورد استفاده قرار می‌گرفت. این خط که واجد ویژگی‌های خاص رمزگذاری و ایجاز بود، نقش کلیدی در مدیریت اقتصادی و اداری بسیاری از جوامع سنتی ایفا می‌کرد.

با این حال، به دلیل تغییر در نظام‌های اداری، تحول در شیوه‌های ثبت و ضبط

-
1. Traditional Knowledge
 2. Indigenous Technical Knowledge
 3. Indigenous Knowledge
 4. Rural Knowledge
 5. Peoples Science

اطلاعات، و جایگزینی خط سیاق با روش‌های نوین حسابداری، امروزه این شیوه نگارش تا حد زیادی از میان رفته و تنها معدودی از پژوهشگران و متخصصان قادر به خوانش و تفسیر آن هستند. این مسئله نشان‌دهنده چالش‌های مرتبط با حفظ و احیای گونه‌های خاصی از دانش بومی مکتوب است که دیگر کاربرد عملی خود را از دست داده‌اند. علاوه بر این، بخش قابل توجهی از دانش مکتوب بومی به دلایل گوناگون، از جمله حوادث تاریخی، جنگ‌ها، بلایای طبیعی، و سیاست‌های فرهنگی خاص در ادوار مختلف، به‌طور کامل از میان رفته است. نابودی کتابخانه‌های بزرگ در طول تاریخ، سوزانده شدن اسناد ارزشمند، و حتی بی‌توجهی به حفظ و نگهداری منابع مکتوب از سوی جوامع مختلف، از جمله عواملی هستند که موجب از بین رفتن بخش عظیمی از این میراث علمی و فرهنگی شده‌اند. بنابراین، مطالعه و بررسی دانش بومی مکتوب نه تنها از منظر تاریخی، بلکه از جنبه‌های فرهنگی، اجتماعی، و حتی علمی حائز اهمیت است. احیای برخی از این دانش‌ها می‌تواند به درک بهتر گذشته، تحلیل مقایسه‌ای نظام‌های فکری و اجرایی جوامع پیشین، و حتی بهره‌گیری از روش‌های سنتی در حل مسائل معاصر کمک کند. از این رو، لازم است که پژوهش‌های گسترده‌تری در زمینه حفظ، بازخوانی، و مستندسازی این دانش‌ها صورت گیرد تا میراث علمی گذشتگان به نسل‌های آینده منتقل شده و از نابودی کامل آن جلوگیری شود.

پیشرفت اعجاب‌انگیز صنعت و فناوری در دهه‌های اخیر دانش سنتی را در عداد موضوعات صنعتی و تجاری قرار داده است و صاحبان صنایع و تجار از دانش سنتی اقوام مختلف به‌عنوان زمینه‌های فعالیت خود بهره می‌برند اما غالباً جوامعی که مهد و خاستگاه این دانش بوده است و مردمانی که دسترنج قرون متمادی تلاش آنها منجر به ایجاد چنین دانشی گردیده است از فواید اقتصادی این تجارت و صنعت بهره‌ای نمی‌برند و حقوق آنها تضییع می‌شود. بدیهی است این جوامع عموماً جزء کشورهای فقیر و در حال توسعه می‌باشند. حتی سازمان‌هایی از قبیل آکسفوم^۱ در حالی که حقوق انحصاری شرکت‌های بزرگ را افزایش

می‌دهند هیچ حمایتی را برای مقادیر عظیم دانش حفظ‌شده به وسیله کشاورزان در کشورهای در حال توسعه پیشنهاد نمی‌کنند. (Roffe & Santa Cruz, 2007, 45).

کشورهای جهان و عمدتاً کشورهای اروپایی در دو قرن اخیر حمایت از حقوق مالکیت فکری (اعم از حقوق مالکیت ادبی و هنری و حقوق مالکیت صنعتی) را در دستور کار خود قرار داده و علاوه بر وضع برخی قوانین و مقررات ملی، کنوانسیون‌های بین‌المللی مرتبط با این حوزه را هم‌شکل داده و نهایتاً سازمان جهانی مالکیت فکری^۱ را ایجاد کرده‌اند لیکن موضوع دانش سنتی به دلایل متعدد که عمده آن به ویژگی خاص این دانش و اختلاف نگرش کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه به ماهیت و موضوع و نحوه حمایت از این دانش مربوط می‌شود مورد توجه جدی قرار نگرفته است و کمیته بین‌الدولی مالکیت فکری منابع ژنتیکی دانش سنتی و فولکلور که به‌عنوان یکی از کمیته‌های زیر مجموعه سازمان جهانی مالکیت فکری از سال ۲۰۰۰ میلادی موضوعات مذکور را دنبال می‌کند تاکنون به مصوبه‌ای الزام‌آور برای حمایت از این سه موضوع دست نیافته است.

از سوی دیگر پس از ایجاد سازمان تجارت جهانی در سال ۱۹۹۵ مباحث مربوط به جنبه‌های تجاری حقوق مالکیت فکری موضوع بحث کشورهای عضو قرار داشته که نهایتاً در ۲۸ ژانویه ۱۹۲۸ به تصویب موافقت‌نامه جنبه‌های تجاری حقوق مالکیت فکری^۲ به‌عنوان یکی از موافقت‌نامه‌های مهم سازمان تجارت جهانی منجر گردید (ساعد و کیل، ۱۳۸۸: ۳۵). موافقت‌نامه جنبه‌های تجاری حقوق مالکیت فکری هم آنچنان که در این مقاله به آن خواهیم پرداخت با توجه به ماهیت آن و اختلاف منافع کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه ظرفیت حمایت کامل از دانش سنتی به مفهوم کامل آن را به همراه ندارد.

با توجه اینکه این دو مرجع بین‌المللی (WIPO و WTO) تاکنون در زمینه حمایت از دانش سنتی به نتیجه مشخصی که منافع کشورهای در حال توسعه را به همراه داشته باشد دست نیافته‌اند، کشورهای در حال توسعه (از جمله کشور هند) که عمده کشورهای دارای

1. World Intellectual Property Organization (WIPO)
2. Trade Related Aspects of Intellectual Property (TRIPS)

دانش سنتی را به خود اختصاص داده‌اند به طراحی نظام حقوقی خاص حمایت از دانش سنتی و تصویب مقررات ملی در این زمینه پرداخته‌اند. برای نمونه کشور هند تعداد زیادی از روش‌های سنتی حفظ سلامتی از جمله معجون شیر زردچوبه را به ثبت رسانده است (Biswas, 2016: 37).

در حقوق داخلی ایران نیز علیرغم وجود مصادیق متعدد دانش سنتی و اهمیت بسیار آن در توسعه اقتصادی و اجتماعی به این موضوع توجه جدی صورت نگرفته و طراحی نظام حمایتی خاص از دانش سنتی از اولویت‌های حقوق مالکیت فکری کشور ما می‌باشد. با توجه به آنچه بیان شد این مقاله به دنبال آن است که ضمن بررسی اقدامات سازمان جهانی مالکیت فکری و موافقت‌نامه جنبه‌های تجاری حقوق مالکیت فکری در زمینه حمایت از حقوق دانش سنتی در عرصه بین‌المللی، ضرورت ایجاد نظام خاص حمایتی از دانش سنتی در حقوق ایران را مورد بررسی قرار داده و به تبیین ویژگی‌ها و ضوابط این نظام حمایتی پردازد.

پیشینه تحقیق: مطالعه پیرامون حمایت از دانش سنتی در نظام‌های حقوقی ملی و بین‌المللی همواره یکی از مباحث مهم در حوزه حقوق مالکیت فکری بوده است. در سطح بین‌المللی، سازمان جهانی مالکیت فکری (WIPO) تلاش کرده است تا از طریق اسناد و دستورالعمل‌های مختلف، چارچوبی را برای حمایت از دانش سنتی، دانش بومی و منابع ژنتیکی فراهم آورد. به‌ویژه، کمیته بین‌دولتی مالکیت فکری و منابع ژنتیکی، دانش سنتی و فولکلور (IGC) در WIPO نقش کلیدی در توسعه ابزارهای حقوقی مرتبط با این موضوع داشته است. همچنین، موافقت‌نامه جنبه‌های تجاری حقوق مالکیت فکری (TRIPS) که در چارچوب سازمان تجارت جهانی (WTO) تصویب شده، اگرچه به‌طور مستقیم به دانش سنتی نپرداخته، اما زمینه‌هایی را برای حمایت از آن در چارچوب حقوق مالکیت فکری فراهم ساخته است.

در سطح ملی، نظام حقوقی ایران در راستای اصول اسلامی و قوانین ملی، رویکردهای خاصی را در قبال حمایت از دانش سنتی اتخاذ کرده است. قانون ثبت اختراعات، طرح‌های

صنعتی و علائم تجاری مصوب ۱۳۸۶ در برخی موارد به حمایت از دانش سنتی اشاره دارد، اما چارچوب جامعی برای حمایت از این دانش ارائه نمی‌دهد. افزون بر این، در متون فقهی و حقوق اسلامی، مفاهیمی همچون حق سبق، قاعده تسلیط، قاعده لاضرر و احکام وقف و انغال می‌توانند مبنایی برای حمایت از دانش سنتی تلقی شوند. با این وجود، هنوز چالش‌های حقوقی قابل توجهی در زمینه انطباق این اصول با استانداردهای بین‌المللی حمایت از دانش سنتی وجود دارد. مطالعات داخلی و خارجی انجام شده عمدتاً بر تحلیل مقایسه‌ای نظام‌های حقوقی مختلف در حمایت از دانش سنتی و ارزیابی چالش‌های موجود در اجرای مکانیسم‌های حقوقی بین‌المللی تمرکز داشته‌اند. اما تاکنون پژوهش جامعی که به صورت خاص حمایت از دانش سنتی را در چارچوب حقوق ایرانی-اسلامی و در پرتو قواعد واپیو و تریپس تحلیل کند، ارائه نشده است.

در سطح بین‌المللی، آثار متعددی به تحلیل نقش سازمان جهانی مالکیت فکری و کمیته بین‌الدولی مالکیت فکری، منابع ژنتیکی، دانش سنتی و فولکلور پرداخته‌اند. به عنوان مثال، کتاب «Intellectual Property and Traditional Knowledge» نوشته دانیال رابرسون^۱ (۲۰۰۸) به بررسی چالش‌های حقوقی حمایت از دانش سنتی می‌پردازد و نقش واپیو را در توسعه قواعد بین‌المللی تبیین می‌کند. همچنین، مقاله کراوجسکی^۲ (۲۰۰۷) با عنوان «Traditional Knowledge and Intellectual Property: Issues and Options» در مجله *World Intellectual Property Review*، به بررسی موافقت‌نامه تریپس و محدودیت‌های آن در حمایت از دانش سنتی پرداخته است.

در حوزه حقوق داخلی و اسلامی ایران، تحقیقات متعددی انجام شده است که بر لزوم طراحی نظام حقوقی بومی تأکید دارند. مقاله محمدحسین آقاسی (۱۳۹۵) با عنوان «بررسی حمایت حقوقی از دانش سنتی در حقوق ایران» در مجله *حقوق مالکیت فکری*، به تحلیل مبانی فقهی و حقوقی حمایت از دانش سنتی پرداخته و خلاهای قانونی موجود را تبیین

1. Daniel F. Robinson
2. Daniel F. Robinson

حمایت از دانش سنتی در حقوق ایرانی اسلامی...، حیدریان و علی‌اکبری | ۳۳۵

کرده است. همچنین کتاب «حقوق مالکیت فکری در ایران و چالش‌های دانش سنتی» نوشته سید امیر حسینی (۱۳۹۷) یکی از منابع مهم در این زمینه محسوب می‌شود که با رویکردی تطبیقی، مبانی حمایت از دانش سنتی را در حقوق ایران و حقوق بین‌الملل بررسی می‌کند.

مطالعات تطبیقی نیز اهمیت ویژه‌ای دارند؛ مقاله آل. دوفیلد^۱ (۲۰۰۴) تحت عنوان «Protecting Traditional Knowledge: Pathways to the Future» در *Journal of World Intellectual Property*، به بررسی مدل‌های مختلف حمایت از دانش سنتی در کشورهای در حال توسعه و پیشرفته پرداخته و اهمیت طراحی نظام‌های بومی را مورد تأکید قرار داده است.

علاوه بر این، پژوهش‌هایی مانند مقاله فاطمه سادات موسوی و همکاران (۱۳۹۸) با عنوان «نقش موافقت‌نامه تریپس در حمایت از دانش سنتی» در *مجله حقوق بین‌الملل*، تأثیرات حقوق بین‌الملل مالکیت فکری بر حقوق داخلی را بررسی کرده و ضرورت انطباق قوانین داخلی با مقررات بین‌المللی را مطرح ساخته‌اند.

نوآوری پژوهش

این پژوهش در پی ارائه تحلیلی نوین و کاربردی از حمایت از دانش سنتی در نظام حقوقی ایران با تکیه بر مبانی اسلامی و در مقایسه با مکانیسم‌های پیش‌بینی‌شده در اسناد بین‌المللی است. نوآوری‌های اصلی پژوهش به شرح زیر است:

(۱) ارزیابی حقوقی دانش سنتی از منظر حقوق اسلامی: پژوهش حاضر با استناد به منابع فقهی و اصول حقوق اسلامی، تلاش دارد تا ظرفیت‌های موجود در فقه شیعه برای حمایت از دانش سنتی را بررسی کند و میزان انطباق آن با نظام‌های بین‌المللی را تحلیل نماید.

1. L. Dufield

۲) تحلیل مقایسه‌ای نظام حقوقی ایران با استانداردهای وایپو و تریپس: در این مطالعه، قواعد موجود در موافقت‌نامه‌های بین‌المللی با قوانین ایران تطبیق داده می‌شود تا مشخص شود که تا چه اندازه می‌توان از این قواعد برای اصلاح و تکمیل نظام حقوقی داخلی استفاده کرد.

۳) پیشنهاد مدل بومی حمایت از دانش سنتی: یکی از مهم‌ترین دستاوردهای پژوهش ارائه یک چارچوب حقوقی پیشنهادی برای حمایت از دانش سنتی در ایران است که هم با مبانی اسلامی سازگار باشد و هم بتواند به استانداردهای بین‌المللی نزدیک شود.

۴) شناسایی چالش‌ها و ارائه راهکارهای اجرایی: این پژوهش با بررسی موانع حقوقی و اجرایی موجود، راهکارهایی برای تقویت حمایت از دانش سنتی از طریق اصلاح قوانین ملی، پیشنهاد مکانیسم‌های حمایتی و ترویج فرهنگ ثبت و مستندسازی دانش سنتی ارائه می‌دهد. با توجه به این نوآوری‌ها، پژوهش حاضر می‌تواند نقشی مؤثر در تقویت سیاست‌گذاری‌های حقوقی مرتبط با دانش سنتی در ایران ایفا کند و زمینه‌ساز اتخاذ رویکردهای نوین در نظام حقوقی کشور شود.

۱- قرابت‌های مفهومی دانش سنتی:

موضوع حمایت از دانش سنتی در نظام حقوقی ایران با توجه به قواعد سازمان جهانی مالکیت فکری (WIPO) و موافقت‌نامه جنبه‌های تجاری حقوق مالکیت فکری (TRIPS)، نه تنها از نظر نظری و حقوقی، بلکه از لحاظ اجرایی و سیاست‌گذاری نیز یکی از چالش‌های مهم و پیچیده در نظام حقوق مالکیت فکری محسوب می‌شود. این تحقیق با بررسی این موضوع، در تلاش است تا ابعاد گوناگون دشواری‌های موجود در این حوزه را برجسته سازد و راهکارهای مناسبی برای آن ارائه کند.

در سطح نظری و حقوقی، یکی از چالش‌های اساسی، نبود یک چارچوب جامع و منسجم برای حمایت از دانش سنتی در نظام حقوقی ایران است. قوانین فعلی ایران، از جمله

قانون ثبت اختراعات، طرح‌های صنعتی و علائم تجاری (مصوب ۱۳۸۶)، به‌طور مستقیم و کامل به موضوع دانش سنتی نپرداخته‌اند و بیشتر بر حمایت از اشکال مدرن مالکیت فکری تمرکز دارند. در این میان، اصول حقوق اسلامی و فقه شیعه می‌توانند مبنایی برای حمایت از دانش سنتی فراهم کنند، اما انطباق این مبانی با قواعد بین‌المللی همچنان محل بحث و اختلاف است.

از سوی دیگر، در سطح بین‌المللی نیز هنوز اجماع کاملی درباره نحوه حمایت از دانش سنتی شکل نگرفته و اختلافات عمیقی میان کشورهای توسعه‌یافته و درحال توسعه در این زمینه وجود دارد؛ به‌ویژه در مورد مسائل مرتبط با ثبت، انتقال و منافع حاصل از بهره‌برداری از این نوع دانش. در سطح اجرایی و سیاست‌گذاری، حمایت از دانش سنتی در ایران با مشکلات متعددی مواجه است. نبود نظام مشخص برای شناسایی و ثبت دانش سنتی، خلأهای قانونی در تعیین صاحبان این دانش، عدم وجود رویه‌های قضایی شفاف برای حفاظت از آن، و چالش‌های مرتبط با سوءاستفاده‌های تجاری بدون رعایت حقوق جوامع محلی، همگی از موانع مهمی هستند که اجرای سیاست‌های حمایتی را دشوار می‌کنند.

همچنین، تغییرات سریع فناوری و ظهور شیوه‌های نادرست بهره‌برداری از دانش سنتی، مانند دزدی زیستی^۱، ضرورت تدوین سازوکارهای جدید برای مقابله با این چالش‌ها را دوچندان کرده است. از منظر روش تحقیق، این پژوهش صرفاً به یک تحلیل توصیفی و تطبیقی بسنده نکرده، بلکه تلاش کرده است با بهره‌گیری از مطالعات موردی، بررسی نمونه‌های واقعی دعاوی مرتبط با دانش سنتی در ایران و سایر کشورها، و تحلیل‌های فقهی و حقوقی تطبیقی، چالش‌های واقعی این حوزه را آشکار ساخته و راهکارهای عملیاتی برای حل آن پیشنهاد دهد.

با توجه به این مباحث، می‌توان نتیجه گرفت که انتخاب موضوع این پژوهش نه تنها دارای اهمیت نظری و کاربردی فراوانی است، بلکه به دلیل چندلایه بودن مسائل فقهی،

1. Bio- piracy

حقوقی، بین‌المللی و اجرایی مرتبط با آن، یک مسئله دشوار و پیچیده در حوزه حقوق مالکیت فکری محسوب می‌شود. از این رو، این مقاله تلاش دارد تا با ارائه یک چارچوب بومی پیشنهادی که هم با اصول اسلامی سازگار باشد و هم به استانداردهای بین‌المللی نزدیک شود، گامی مؤثر در راستای ارتقای حمایت از دانش سنتی در ایران بردارد.

دانش سنتی هم در ماهیت و مفهوم و هم در زمینه موضوع با برخی از حوزه‌های دیگر حقوق مالکیت فکری قرابت‌هایی دارد. این ترادف عمدتاً مفهومی باعث شده است که در برخی از مقررات و تصمیمات و حتی برخی از پژوهش‌های مربوط به حوزه‌های غیر دانش سنتی به‌طور ضمنی به موضوع دانش سنتی نیز اشاره شود. همچنین در فقدان مقررات خاص حمایت از دانش سنتی می‌توان از ظرفیت‌هایی که حوزه‌های نزدیک به این دانش در اختیار قرار می‌دهد به‌عنوان یک موضوع حداقلی بهره‌برداری کرد. در این قسمت به تفکیک به بررسی این ظرفیت‌ها پرداخته می‌شود.

- مبانی فقهی مالکیت و حق دانش سنتی

در فقه اسلامی، مالکیت حقوقی است مشروع که فرد یا گروه بر شیء یا حق خاصی دارد. اصل مالکیت در اسلام مورد پذیرش است و حقوق مالکانه از طریق عقود و قواعد شرعی قابل تأسیس و انتقال است. در این چارچوب، دانش سنتی می‌تواند تحت عنوان مالکیت فکری یا حقوق معنوی شناخته شود.

فقها و دانشمندان اسلامی به مالکیت معنوی و حقوق ناشی از آن نیز توجه کرده‌اند. حق مالکیت بر نتایج فکر و اندیشه، با رعایت موازین شرعی و عدالت، پذیرفته شده است. مثلاً حقوق مؤلفان و مبدعان (مصنفان و مخترعان) در فقه مورد حمایت قرار می‌گیرد و منع استفاده بدون اجازه از آثار فکری دیگران بر اساس حرمت «غصب» است.

از این منظر، دانش سنتی که در طول سال‌ها به‌صورت جمعی و تدریجی توسط یک قوم یا جامعه خاص تولید شده، مشمول حمایت است. حق این دانش به‌عنوان «مالکیت

جمعی» یا «مالکیت بومی» شناخته می‌شود که نباید بدون رضایت یا مشارکت جوامع مربوطه مورد بهره‌برداری قرار گیرد.

- قواعد فقهی مرتبط با حمایت از دانش سنتی

برای حمایت از دانش سنتی، چند قاعده فقهی می‌تواند مورد استناد قرار گیرد:

قاعده حفظ مالکیت (لا ضرر ولا ضرار): این اصل بنیادین در فقه است که هیچ کس نباید به مال یا حق دیگری ضرر برساند و باید از نقض حقوق جلوگیری شود. سوءاستفاده یا بهره‌برداری نامشروع از دانش سنتی مصداق ضرر رساندن به مالک اصلی آن است و از نظر فقهی ممنوع است.

قاعده نفی غصب: غصب در فقه به معنای تصرف غیر قانونی در مال دیگری است. بهره‌برداری از دانش سنتی بدون اجازه صاحبان آن مصداق غصب محسوب می‌شود و مشروعیت ندارد.

قاعده رعایت عدالت: عدالت در فقه به معنای دادن حق هر کس به خودش است. عدم توجه به حقوق جوامع بومی در استفاده از دانش سنتی، عدل و انصاف را نقض می‌کند و می‌بایست به نفع صاحبان اصلی آن اصلاح شود.

قاعده حفظ مصالح: حمایت از دانش سنتی منجر به حفظ منابع طبیعی، فرهنگی و اجتماعی می‌شود که با مصالح عمومی جامعه همخوانی دارد.

- چالش‌ها و ضرورت‌های فقهی در طراحی نظام حمایت از دانش سنتی

با وجود مبانی محکم فقهی، حمایت از دانش سنتی با چالش‌های خاصی مواجه است که نیازمند پاسخگویی دقیق است:

مالکیت جمعی و فردی: دانش سنتی معمولاً به صورت جمعی در یک قوم یا منطقه وجود دارد. در فقه، مالکیت بیشتر به صورت فردی بررسی شده است. لذا نیاز به تبیین حقوق مالکیت جمعی و نحوه دفاع از آن وجود دارد.

تنظیم تعادل میان منافع عمومی و خصوصی: اصول فقهی مانند مصالح عمومی و حفظ نظم اقتضا می‌کند که حمایت از دانش سنتی به گونه‌ای باشد که مانع توسعه و نوآوری نشود. این تعادل باید در قوانین و مقررات لحاظ شود. تفاوت بین مالکیت مادی و معنوی: دانش سنتی بیشتر ماهیت معنوی دارد که حمایت از آن در قالب حقوق مالکیت معنوی باید صورت گیرد و باید از سوءاستفاده‌های اقتصادی نیز جلوگیری شود.

نقش رضایت و مشارکت: در فقه اسلامی، رعایت رضایت صاحبان حق ضروری است و بهره‌برداری بدون اجازه شرعاً غیرمجاز است. نظام حمایت باید فرآیند اخذ رضایت و مشارکت جوامع بومی را تضمین کند.

– راهکارهای فقهی پیشنهادی:

- بر اساس تحلیل فقهی، می‌توان راهکارهای زیر را برای حمایت از دانش سنتی پیشنهاد داد:
- (۱) تصویب قوانین منطبق با اصول فقهی: قوانینی که مالکیت معنوی و مادی دانش سنتی را به رسمیت بشناسند و ضمانت اجرای حقوقی داشته باشند.
 - (۲) تدوین قراردادها و مجوزهای شرعی: تعریف مکانیزم‌های اخذ رضایت و مشارکت جوامع بومی با رعایت عدالت و انصاف.
 - (۳) ایجاد نهادهای تخصصی حقوقی و قضایی: برای رسیدگی به دعاوی مربوط به دانش سنتی و جلوگیری از سوءاستفاده.
 - (۴) ترویج فرهنگ احترام به دانش سنتی: آموزش و آگاهی‌بخشی بر اساس آموزه‌های اسلامی جهت حفاظت از میراث فرهنگی و فکری.
- حمایت از دانش سنتی در حقوق ایرانی-اسلامی، هم از منظر فقهی و هم حقوقی، دارای پشتوانه‌های قوی است. اصول فقهی مالکیت، عدالت، حفظ مصالح و نفی غصب، زمینه‌های لازم را برای تدوین نظام حمایتی فراهم می‌کنند. با این حال، چالش‌هایی مانند

مالکیت جمعی و تعادل میان منافع باید در قوانین به‌دقت مدنظر قرار گیرد. طراحی نظام حقوقی حمایت از دانش سنتی باید منطبق بر ارزش‌های اسلامی و مقتضیات حقوق بین‌الملل باشد تا بتواند ضمن پاسداری از حقوق صاحبان این دانش، زمینه رشد و توسعه علمی و فرهنگی جامعه را نیز فراهم آورد.

۱-۱ - دانش سنتی و نشانه‌های جغرافیایی:

ماده یک قانون حمایت از نشانه‌های جغرافیایی مصوب ۱۳۸۳/۱۱/۷ مجلس شورای اسلامی بیان می‌دارد: «نشانه جغرافیایی آن است که مبدأ کالایی را به قلمرو منطقه یا ناحیه‌ای از کشور منتسب نماید.» هرچند عوامل مختلف مثل وضعیت آب‌وهوا، موقعیت محلی، نوع کالا و ... در مطلوبیت یک کالا اثر دارد ولی نباید از عامل انسانی و تبخّر و تخصص و تجربه‌ای که عامل انسانی در ایجاد یک کالای خاص منتسب به یک منطقه جغرافیایی خاص مصروف خلق یک کالا نموده است غافل بود؛ بنابراین می‌توان مبنای نشانه‌های جغرافیایی را دانش سنتی افراد آن منطقه دانست. هرچند عده‌ای معتقدند که واژه سنتی در عبارت دانش سنتی لزوماً به معنی قدیمی بودن این دانش نیست (Stephen A. Hansen and Justin W. VanFleet, 2009:121)

لیکن بعید به نظر می‌رسد تجربه نوینی که یک قوم یا جامعه‌ای برای موضوعی بکار می‌برند را بتوان مصداق دانش سنتی به شمار آورد؛ زیرا اصولاً یکی از شیوه‌های کشف و خلق دانش و فناوری یا ابتکار ابتدا فردپنداری فعالیت‌ها است و به‌مرور زمان و بر اثر تکرار به عادت همه مردمان جامعه تبدیل می‌شود و قابل انتساب به یک فرد نیست؛ بنابراین حتماً باید این دانش از قدمت برخوردار باشد و برداشت از عبارت سنتی همان قدیمی بودن آن است.

هرچند نشانه‌های جغرافیایی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین سازوکارهای حمایت از دانش سنتی و بومی مورد توجه بسیاری از مفسران حقوقی قرار گرفته است؛ ولی قدر جامع نظر حقوقدانان این است که دانش سنتی اگر فقط به‌صورت یک راز باقی بماند و عمیقاً با

نشانه‌های جغرافیایی ادغام شده باشد، امکان استفاده سایرین وجود نخواهد داشت و به نوعی برای جامعه بومی و محلی آن انحصار به وجود خواهد آورد و افراد خارج از آن جامعه قادر به استفاده از آن به هیچ نحوی نخواهند بود (Gopalakrishnan, 2007: 4). به همین علت حقوق دانان در رویکردی جدید به سمت تعیین ضوابط حقوقی دانش سنتی برآمده‌اند.

با توجه به سکوت قانون حمایت از نشانه‌های جغرافیایی و حتی فقدان هرگونه مکانیزمی جهت حفظ محرمانگی آن، قانون مورد بحث پاسخگوی حمایت از دانش سنتی و رویه‌های عرفی موجود در جوامع محلی نمی‌باشد (زاهدی، ۱۳۹۴: ۷۷). قبل از اینکه از عبارت نشانه‌های جغرافیایی در موافقت‌نامه جنبه‌های تجاری مالکیت فکری استفاده شود از عبارت اسامی مبدأ^۱ یا نشانه‌های مبدأ^۲ استفاده می‌شد و این اصطلاح بیش از اینکه دربردارنده ویژگی خاص موجود در کالای تولیدی یا صنعت و هنر و تخصص و تجربه بکار رفته در آن باشد دربردارنده اختصاص کالا به یک منطقه^۳ خاص جغرافیایی است.

بنابراین نمی‌توان نظام حقوقی خاصی که برای حمایت از نشانه‌های جغرافیایی طراحی شده است برای حمایت از دانش سنتی بکار برد هرچند یکی از نویسندگان در فقدان مقررات خاص حمایت از دانش سنتی نظام حمایتی نشانه‌های جغرافیایی را به‌عنوان جایگزین موقت مورد قبول دانسته است (زاهدی و غلام دخت، ۱۳۹۰: ۱۶۰). لیکن به دلایل متعدد که در این مقاله به آن پرداخته می‌شود دانش سنتی نیازمند طراحی یک نظام خاص حمایتی می‌باشد؛ طبیعتاً در این نظام خاص حمایتی، جغرافیا به دلایل فراوان نقش ویژه‌ای ایفا می‌نماید.

۲-۱ - دانش سنتی و فولکلور:

فولکلور به معنی داستان‌ها، موسیقی‌ها، ضرب‌المثل‌ها، افسانه‌ها و رسومی است که

-
1. Appellation of Origin
 2. Indication of Source

نشان‌دهنده سنت‌های یک فرهنگ یا گروهی از مردم است و به چهار بخش تقسیم می‌شود: ۱- فولکلور مصنوعی ۲- رسوم شناسی ۳- فرهنگ ۴- تشریفات سنتی. این چهار بخش از یکدیگر کاملاً مجزا نیستند و در باهم در ارتباطند (R.A.Georges, 1995: 313). واژه فولکلور که آن را برای اولین بار ویلیام جان تامز^۱ باستان‌شناس انگلیسی (۱۸۸۵-۱۸۰۳) وضع کرد و در یک نشریه ادبی در لندن به کاربرد (بیهقی، ۱۳۶۵، ۱۷) بیشتر ناظر به فرهنگ عامه مردم است. فولکلور در واقع نحوه جهان‌بینی و روانشناسی انسان عامی و اندیشه او در باب فلسفه، دین، علوم، نهادهای اجتماعی، تشریفات و جشن‌ها، اشعار و ترانه‌ها، هنرهای عامیانه و ادبیات شفاهی است (بیهقی، ۱۳۶۵: ۱۱).

در پیش‌نویس لایحه حمایت از نمودهای فرهنگ عامه (فولکلور) نمود فرهنگ عامه چنین تعریف شده است: نمود فرهنگ عامه عبارت است از آن دسته از پدیده‌های گروه مدار و مبتنی بر سنت که بازتابی از انتظارات و آمال و همچنین جلوه‌ای از هویت فرهنگی، اجتماعی و هنجارهای ملی، قومی و فرهنگی ایران است و به صورت شفاهی یا نمایشی یا به طرق دیگر نسل به نسل انتقال یافته است.^۲

هرچند در متون مختلف واژه دانش سنتی و فولکلور غالباً در کنار هم بکار رفته و حتی کمیته بین‌الدولی سازمان جهانی مالکیت فکری نیز موضوع منابع ژنتیکی و دانش سنتی و فولکلور را به عنوان موضوعات مورد بررسی در دستور کار خود قرار داده است لیکن این دو اصطلاح (دانش سنتی و فولکلور) مترادف هم نبوده و حداکثر می‌توان فولکلور را وسیله^۳ انتقال دانش سنتی دانست. به همین دلیل نظام حمایتی از نمودهای فرهنگ عامه با نظام حمایتی از دانش سنتی هم در اهداف و هم در روش تفاوت‌های زیادی دارد. از همین رو شورای سیاست‌گذاری حقوق مالکیت فکری نیز لوایح جداگانه‌ای را برای حمایت از نمودهای فرهنگ عامه و حمایت از دانش سنتی تدوین نموده است.^۳

1. William John Thoms

۲- ویژه‌نامه هفتمین همایش ملی حقوق مالکیت فکری ایران- خرداد ۹۶

۳- سایت وزارت دادگستری در: <http://www.justice.ir>

۱-۳- دانش سنتی و تنوع زیستی:

تنوع زیستی، به تنوع و گوناگونی موجودات زنده در یک محیط خاص، شامل گیاهان، جانوران، میکروارگانیسم‌ها و اکوسیستم‌ها اطلاق می‌شود. این اصطلاح همچنین به تنوع ژنتیکی درون گونه‌ها و تنوع زیست محیطی در سطح جهانی اشاره دارد. به عبارت دیگر، تنوع زیستی شامل تمام سطوح تنوع از ژن‌ها گرفته تا اکوسیستم‌های پیچیده است که تمامی اجزای آن با هم در تعامل هستند و نقش‌های مختلفی در حفظ تعادل محیط زیست ایفا می‌کنند. برای نمونه، طبق تعریف سازمان حفاظت محیط زیست جهانی (UNEP)، تنوع زیستی به معنای "تمامی اشکال زندگی بر روی زمین، از جمله تنوع درون گونه‌ها، بین گونه‌ها و تنوع اکوسیستم‌ها" است (UNEP: 2020).

تنوع زیستی برای جامعه بشری اهمیت زیادی دارد و کاهش تنوع زیستی و استفاده نادرست از منابع زیستی می‌تواند آینده زندگی بشر را با مخاطرات جدی مواجه سازد. هرچند بند ۳ ماده ۲۷ موافقت‌نامه جنبه‌های تجاری مالکیت فکری کشورها را در مورد حمایت یا عدم حمایت از اختراعات زیستی (گیاهی و جانوری) آزاد گذاشته است لیکن به تدریج خصوصاً کشورهای در حال توسعه به اهمیت تدوین نظام حمایتی برای حفاظت از منابع زیستی گام برداشتند.

در متن کنوانسیون تنوع زیستی^۱ تصریح شده است که زیست‌بوم‌ها، گونه‌ها و ژن‌ها؛ باید در جهت تأمین منافع انسانی به صورتی که موجب کاهش تنوع زیستی در بلندمدت نشود مورد بهره‌برداری قرار گیرند. یکی از مقولاتی که در این زمینه مورد توجه قرار گرفته است دانش زیست محیطی سنتی^۲ است. این اطلاعات نوعی دانش زیست محیطی است که توسط افراد بومی و در طول زمان به دست آمده و در جستجوی راه حل‌هایی برای رفع مشکلات خاص زیست محیطی و

1. Convention on Biological Diversity. 5 June 1992
2. Traditional environmental knowledge (TEK)

محلی است. (Gerardo, 2015: 1).

ایران با تصویب مجلس شورای اسلامی در تاریخ ۱۳۷۵/۳/۶ به کنوانسیون تنوع زیستی ملحق شده است. بررسی دقیق در مفاد این قانون و روح حاکم بر کنوانسیون نشان می‌دهد برای تحقق اهداف کنوانسیون توجه به دانش سنتی جوامع مختلف یکی از الزامات است. به موجب بند ۴ ماده ۸ کنوانسیون هر یک از کشورهای عضو تا حد امکان به گونه‌ای مناسب باید با عنایت به قوانین داخلی خود به دانش، ابتکار و آداب و رسوم جوامع بومی و محلی خود که دربرگیرنده شیوه‌های زندگی سنتی مناسب برای حفاظت و استفاده صحیح از تنوع زیستی است احترام گذاشته و آن را حفظ کنند و با تائید و شرکت دادن دارندگان این دانش و ابتکار آداب و رسوم کاربرد وسیع‌تر آن را توسعه ببخشند و سهم شدن عادلانه در مزایای حاصل از بهره‌وری از این دانش و ابتکار را تشویق نمایند.

بی‌تردید، یکی از مهم‌ترین عوامل تهدیدکننده زیست‌بوم جهانی و محیط‌زیست انسانی، گسترش بی‌رویه و غیراصولی کشاورزی صنعتی است. این شیوه تولید که با هدف حداکثرسازی بهره‌وری اقتصادی و افزایش تولید محصولات کشاورزی شکل گرفته، اغلب بدون در نظر گرفتن پیامدهای زیست‌محیطی آن دنبال شده است. در نتیجه، این توسعه شتابزده منجر به تخریب اکوسیستم‌های طبیعی، کاهش تنوع زیستی، آلودگی منابع آب و خاک، فرسایش اراضی کشاورزی و افزایش انتشار گازهای گلخانه‌ای شده است. چنین پیامدهایی نه تنها بر پایداری محیط‌زیست تأثیر مخربی دارد، بلکه در بلندمدت امنیت غذایی، کیفیت زندگی و سلامت جوامع انسانی را نیز به چالش می‌کشد.

با این حال، اگر این مسئله را از منظری کلان‌تر و عمیق‌تر مورد بررسی قرار دهیم، می‌توان دریافت که توسعه ناپایدار کشاورزی صنعتی خود متأثر از عاملی بنیادی‌تر، یعنی «زمین» است. مالکیت زمین، شیوه بهره‌برداری از آن، تغییر کاربری اراضی، و رقابت بر سر تسلط بر منابع طبیعی، همگی از عوامل ساختاری‌ای هستند که نحوه توسعه کشاورزی را تعیین می‌کنند. در بسیاری از موارد، سیاست‌های نادرست در تخصیص زمین‌های کشاورزی، گسترش بی‌رویه مزارع صنعتی به بهای تخریب جنگل‌ها و مراتع، و تمرکز

مالکیت اراضی در دست گروه‌های خاص اقتصادی، باعث شده است که الگوی بهره‌برداری از زمین نه بر مبنای اصول پایداری، بلکه بر پایه اهداف کوتاه‌مدت اقتصادی و منافع تجاری تنظیم شود. بنابراین، بررسی بحران زیست‌محیطی ناشی از کشاورزی صنعتی نمی‌تواند صرفاً به سطح تکنیک‌ها و روش‌های کشاورزی محدود شود، بلکه باید به ساختارهای اقتصادی، اجتماعی و سیاسی حاکم بر تخصیص و بهره‌برداری از زمین نیز توجه داشت.

تنها از طریق یک رویکرد جامع‌نگر که شامل اصلاح سیاست‌های زمین، ترویج کشاورزی پایدار، تقویت نظام‌های نظارتی و افزایش آگاهی جوامع محلی نسبت به حفاظت از منابع طبیعی باشد، می‌توان از تشدید بحران زیست‌محیطی جلوگیری کرده و زمینه را برای بهره‌برداری مسئولانه و پایدار از زمین فراهم ساخت. جوامع بومی روش‌های صحیح همزیستی با محیط را در قرون متمادی آموخته و بکار گرفته‌اند و محصولاتی تولید کرده‌اند که برای انسان و محیط مفید بوده است. یکی از نویسندگان با بررسی نظرات مختلف به این نتیجه رسیده است که بدوی نیست بلکه سنتی است (سالمی قمصری، ۱۳۸۷: ۱۲۵).

بدین معنا که این گونه کشاورزی که حاصل تجربیات و آزمون‌های چندین هزارساله مردم عادی و دانشوران ما و دیگر کشورهای جهان است، پیچیده و ناشناخته است و چون بخش عظیمی از آن ذهنی و شفاهی است، در خطر نابودی و فراموشی قرار دارد و از این رو لازم است مدام، بازنگری، بازیافت و فهم شده و ثبت و ضبط شود. (فرهادی، ۱۳۸۲، ۴۸). بی‌تردید دانش سنتی محمل مناسبی برای حفاظت از تنوع زیستی و حفاظت از منابع ژنتیکی است و حمایت از این دانش راه را برای تحقق اهداف کنوانسیون هموار می‌کند.

۴-۱ - دانش سنتی و کنوانسیون مبارزه با بیابان‌زایی:

توسعه مناطق بیابانی برای کشورهای جهان مخاطرات عمده‌ای را به وجود آورده است. تمایل فزاینده‌ای برای ارزیابی مجدد تکنیک‌های سنتی ناشی از رشد در بین

کشورهای جهان شکل گرفته است. اعتقاد بر این است که دانش سنتی می‌تواند یک ابزار حیاتی در ترویج توسعه پایدار به شمار آید. کنوانسیون سازمان ملل متحد برای مبارزه با بیابان‌زایی^۱ می‌تواند بستری برای استفاده از دانش سنتی را فراهم آورد (Browns, 2005: 163). حدود ۲۰٪ مساحت ایران را بیابان تشکیل داده است و با توجه به تغییرات اقلیمی در دهه‌های اخیر ایران در معرض توسعه بیابان قرار دارد.

دولت ایران در تاریخ ۱۳۷۵/۱۰/۱۱ با تصویب قانون الحاق جمهوری اسلامی ایران به کنوانسیون سازمان ملل متحد برای بیابان‌زدایی به این کنوانسیون پیوسته است. در قسمت ۲ (همکاری‌های فنی و علمی) ماده ۱۶ بند ج این کنوانسیون به اهمیت فن‌آوری‌های محلی و سنتی در جلوگیری از گسترش بیابان‌ها اشاره شده است. شواهد تجربی و تاریخی نشان‌دهنده این است که ایرانیان از دیرباز با زیست‌بوم بیابان آشنا بوده‌اند و نحوه استفاده صحیح از امکانات بیابان خصوصاً زندگی در شرایط سخت آن را آموخته و بکار گرفته‌اند. دانش سنتی مردمان این سرزمین در حفظ و بهره‌برداری از خاک، استحصال و مصرف آب، تنوع بهره‌برداری از بیابان، بهره‌برداری بهینه از مراتع به‌منظور جلوگیری از گسترش بیابان از جمله مصادیق کاربردهای دانش سنتی در استمرار زندگی در این شرایط بوده است. وجود رشته‌قنات‌های متعدد در کشور ما و علم چگونگی احداث و نگهداری و استحصال آب از دل زمین یکی از بهترین دانش‌های سنتی مردمان مناطق بیابانی بوده است. در یک پژوهش انجام‌شده مشخص شده است که کشاورزان خراسان با روشی تحت عنوان آب رنگ کردن علاوه بر حفظ خاصیت قلیایی خاک و حفظ حاصلخیزی آن باعث ترمیم خاک و جلوگیری از گسترش بیابان می‌شوند. (منتصری و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۶۵) در کشور ما دانش سنتی مرتع‌داری و مدیریت بهینه مراتع از جمله قرق مراتع و جنگل‌ها و جدا کردن گله‌های دام از هم و بذرافشانی مراتع از جمله راه‌های جلوگیری از گسترش بیابان بوده است (فرهادی، ۱۳۷۳: ۱۶). بنابراین دانش سنتی در موضوع بیابان‌زدایی حرف‌های زیادی برای گفتن دارد و اتخاذ یک نظام حمایتی خاص برای دانش سنتی و

1. United Nations to Combat Desertification (UNCCD)

استفاده از مشارکت و دانش بومی جوامع محلی و حمایت از دارندگان این دانش می‌تواند توفیق کشور ما را در زمینه بیابان‌زدایی به همراه داشته باشد.

۲- موضوعات مورد حمایت در باب دانش سنتی:

در باب دانش سنتی به‌عنوان یکی از مصادیق حقوق مالکیت فکری همواره این سؤال مطرح بوده است که حقوق مالکیت فکری به دنبال حمایت از کدام یک از موضوعات مرتبط با دانش سنتی است؟ آیا هدف حمایت از نفس دانش سنتی به‌عنوان یک علم ارزشمند و میراث گذشته مطرح است و یا نه هدف حمایت از حقوق دارندگان دانش سنتی می‌باشد؟

۲-۱- حمایت از حقوق دارندگان دانش سنتی:

از رسالت‌های نظام حقوق مالکیت فکری، حمایت از آثار مادی و معنوی به دست آمده از تلاش‌های فکری و اندیشه افراد است. در باب دانش سنتی با توجه به نحوه شکل‌گیری و تکامل آن در بستر زمان و بین گروهی از افراد یک جامعه، امکان انتساب این دانش به یک فرد خاص وجود ندارد و باید برای جمع دارنده این دانش به‌طور کلی قائل به وجود حق باشیم. اگر بخواهیم برای دانش سنتی در قلمرو حقوق جای پای باز کنیم بهترین و مناسب‌ترین راه استفاده از مالکیت جمعی است. این مالکیت ریشه در عدالت و انصاف دارد (حیدری و دیگران، ۱۳۹۳: ۶۰).

بدیهی است که تلاش و کوشش و خلاقیت جمعی و قومی در طول زمان باعث پیدایش دانش سنتی گردیده است و این افراد هستند که مالکیت جمعی این دانش به آنها تعلق دارد و هم آنها باید از منافع مادی و معنوی تلاش خود و میراث آباء خود بهره‌مند باشند. بنابراین حمایت از حقوق دارندگان دانش سنتی از اهداف اصلی نظام مالکیت فکری در این حوزه است و تمام تلاش‌ها و اقدامات باید معطوف به این موضوع باشد. به‌ویژه اینکه خاستگاه اصلی این دانش غالباً کشورهای در حال توسعه می‌باشد و دارندگان این دانش از جهت تعلّی جوامع غربی در بهره‌برداری غیرمجاز از منافع این دانش به لحاظ

مباحث حقوق بشری هم درخور توجه بیشتری می‌باشند. لذا نظام حمایت از دانش سنتی تلاش خود را بر حمایت از دارندگان دانش سنتی متمرکز می‌نماید.

۲-۲- حمایت از نفس دانش سنتی:

مبنای حقوق مالکیت فکری اصولاً حمایت از فکر و اندیشه و دسترنج و ابتکار و خلاقیت اشخاص است که این حمایت در دو قالب حقوق مادی و حقوق معنوی تجلی می‌یابد. این موضوع در انواع حقوق مالکیت ادبی و هنری و انواع حقوق مالکیت صنعتی جریان دارد. البته در خصوص حمایت از نمودهای فرهنگ‌عامه (فولکلور) موضوع به گونه دیگری است. در اینجا مبنای حمایت حفظ و حراست از فرهنگ و ارزش‌ها و اعتقادات و علائق یک جامعه است و حمایت از حقوق افراد به‌عنوان دارندگان حقوق مالکیت فکری در اولویت‌های بعدی قرار دارد.

به نظر می‌رسد با توجه به ویژگی خاص دانش سنتی که در مبنا و مبدأ شباهت‌های زیادی با نمودهای فرهنگ‌عامه دارد و حتی برخی این دو را یکسان فرض می‌کنند باید گفت در دانش سنتی هم حمایت از نفس این دانش به‌عنوان یک علم ارزشمند و یک میراث گران‌بها مد نظر قرار دارد و حفاظت از این دانش علاوه بر منافع مادی و اقتصادی که برای دارندگان آن خواهد داشت نوعی قوام اجتماعی و فرهنگی را نیز برای آن جامعه به وجود آورده و آثار مثبت زیست محیطی و اقتصادی اجتماعی هم به دنبال دارد.

لذا این موضوع از منظر صاحب‌نظران علوم اجتماعی و جامعه‌شناسان نیز محل توجه و مذاقه می‌باشد. از همین رو در پیش‌نویس لایحه حمایت از دانش سنتی که توسط شورای سیاست‌گذاری حقوق مالکیت فکری در حال تدوین است موضوع حمایت از نفس دانش سنتی نیز به‌عنوان یکی از اهداف در یک ماده جداگانه مورد توجه قرار گرفته است.^۱

۱- سایت معاونت حقوق مالکیت فکری وزارت دادگستری: <http://www.justice.ir>

۳- جایگاه حمایت از دانش سنتی در حقوق بین‌الملل:

بررسی روند ورود موضوع حقوق مالکیت فکری در مباحث بین‌المللی که نقطه تحقق آن تصویب کنوانسیون پاریس در سال ۱۸۸۳ می‌باشد نشان می‌دهد موضوع حقوق مالکیت فکری از ابعاد بین‌المللی نیز واجد اهمیت زیادی است. به تعبیر دیگر حمایت از حقوق مالکیت فکری بیش از این که یک موضوع مرتبط با حقوق داخلی باشد واجد جنبه بین‌المللی است و با توجه به گسترش روزافزون مبادلات تجاری و فرهنگی و اقتصادی بین کشورها تا اراده و اتفاق بین‌المللی نباشد حمایت از حقوق مالکیت فکری راه بجایی نمی‌برد.

به همین دلیل تلاش‌های بین‌المللی تا تشکیل سازمان جهانی مالکیت فکری ادامه یافت و پس‌از آن میدان وسیعتری در جهت حمایت بین‌المللی از حقوق مالکیت فکری گشوده شد. بازشناسی ارزش و اهمیت دانش سنتی به‌عنوان گنجینه‌ای بیکران از دانش و تجربه بشری در رشته‌های مختلف از جمله طب سنتی به‌ویژه از دهه ۱۹۸۰ میلادی باعث ظهور گرایش تازه‌ای به‌سوی دانش سنتی شده است (توکل و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۶).

رویکرد جهانی به استفاده از طب سنتی و بحران‌های زیست‌محیطی حاصل از استفاده از دانش‌های نوین باعث اهمیت روزافزون دانش سنتی گردیده و کشورهای جهان درصدد ایجاد بسترهای حقوقی لازم جهت حمایت از دانش سنتی و جلوگیری از سرقت آن برآمده‌اند و در قالب تلاش‌های بین‌المللی و نیز با توسل به ظرفیت‌های سازمان جهانی مالکیت فکری این رویکرد را دنبال نموده‌اند. به‌ویژه آنکه دانش سنتی علاوه بر توانایی فراهم نمودن زیست بهتر برای بشر، قابلیت‌های اقتصادی و اجتماعی نیز برای جوامع خود به همراه داشته است.

۱-۳ - سازمان جهانی مالکیت فکری:^۱

به دنبال تصویب کنوانسیون تأسیس سازمان جهانی مالکیت فکری در سال ۱۹۶۷ در استکهلم، این سازمان به‌عنوان یکی از شانزده موسسه زیر مجموعه سازمان ملل متحد در سال ۱۹۷۰ تأسیس شد. این سازمان برای پیگیری امور مربوط به دانش سنتی و فولکلور از ژوئن ۱۹۹۸ تا نوامبر ۱۹۹۹ تعداد ۹ مأموریت حقیقت‌یابی در ۲۸ کشور از مناطق مختلف جهان در خصوص دانش سنتی و فولکلور و منابع ژنتیکی را انجام داده و پس از آن به‌منظور دستیابی به یک معاهده جامع در اکتبر ۲۰۰۰ کمیته بین‌الدولی مالکیت فکری منابع ژنتیکی دانش سنتی و فولکلور^۲ را ایجاد کرد. هرچند کشورهای صنعتی با ایجاد یک کمیته دائمی در این خصوص مخالف بودند (Daniel F (Robinson, 2017: 21).

این کمیته از سال ۲۰۰۰ تاکنون با تشکیل جلسات متعدد در سه حوزه مطروحه یعنی دانش سنتی و فولکلور و منابع ژنتیکی به فعالیت پرداخته و با تشکیل جلسات فشرده کارشناسی با حضور نمایندگان کشورهای عضو در صدد تدوین پیش‌نویس توافقنامه‌های مربوط می‌باشد.

در پیش‌نویس تهیه‌شده توسط دبیرخانه کمیته بین‌الدولی مالکیت فکری منابع ژنتیکی دانش سنتی و فولکلور که در تاریخ ۱۲ ژوئن ۲۰۱۷ در سی و چهارمین نشست این کمیته در ژنو ارائه گردید الزاماتی از طراحی نظام خاص حمایت از دانش سنتی مطرح شده است. علیرغم اینکه این پیش‌نویس نهایی نشده و در مراحل تکمیل و تصویب قرار دارد باوجود این می‌تواند مبنایی برای تصویب مقررات حقوق داخلی کشورهای عضو در زمینه حمایت از دانش سنتی قرار گیرد.

1. World Intellectual Property Organization (WIPO)

2. Intergovernmental Committee on Intellectual Property and Genetic Resources, Traditional Knowledge and Folklore (IGC)

۲-۳ - کنوانسیون تنوع زیستی

اقدامات برنامه محیط‌زیست سازمان ملل متحد پس از تشکیل جلسات متعدد کارشناسی نهایتاً در اجلاس زمین در ریودوژانیرو در ژوئن ۱۹۹۲ به تصویب کنوانسیون تنوع زیستی منجر گردید که می‌توان آن را اولین کنوانسیون زیست‌محیطی بین‌المللی دانست که به حمایت از دانش سنتی پرداخته است. این موضوع روز به روز برای کشورهای جهان از اهمیت بیشتری برخوردار می‌شود. زیرا با از دست دادن دانش مربوط به حفظ تنوع زیستی منابع غنی حیاتی در معرض تهدید قرار گرفته و جوامع از آثار مثبت این دانش محروم می‌شوند.

در اروپا نگرانی جوامع کشاورزی برای از دست دادن دانش زیست‌شناختی سنتی^۱ (TEK) روز به روز در حال افزایش است (Rob J.F. Burtona, Mark Rileyb, 2018: 334) در ماده یک کنوانسیون به منابع ژنتیک و انتقال صحیح فناوری‌های مربوطه با در نظر گرفتن کلیه حقوق مربوط به آن منابع و فناوری‌ها اشاره نموده و در موارد متعددی از متن کنوانسیون به اصول رضایت آگاهانه قبلی^۲ و تقسیم منصفانه عواید^۳ پرداخته است. ایران در تاریخ ششم خردادماه ۱۳۷۵ چهار سال پس از تصویب کنوانسیون تنوع زیستی به این کنوانسیون پیوسته است.

۳-۳ - پروتکل ناگویا

کنوانسیون تنوع زیستی به دنبال حفظ تنوع زیستی، استفاده پایدار از گونه‌ها و سهم شدن عادلانه و برابر در مزایای حاصل از کاربرد منابع ژنتیکی است. ماده ۱۵ کنوانسیون تنوع زیستی در خصوص دسترسی به منابع ژنتیکی مقرر می‌دارد: با عنایت به حق حاکمیت دولت‌ها بر منابع طبیعی خود، اختیار تصمیم‌گیری در مورد دسترسی به منابع ژنتیکی با

-
1. Traditional Ecological Knowledge
 2. Prior Informed Consent
 3. Equitable Sharing of Benefit

دولت‌های ملی بوده و تابع قوانین داخلی می‌باشد. با وجود این نمایندگان کشورهای عضو این کنوانسیون در تاریخ ۲۹ اکتبر سال ۲۰۱۰ میلادی در شهر ناگویای ژاپن به منظور دسترسی به منابع ژنتیکی و تسهیم عادلانه و منصفانه منافع حاصل از استفاده آنها پروتکل موسوم به ناگویا را تصویب نمودند.

در ماده ۷ این پروتکل مقرر شده است: هر عضو طبق قوانین داخلی باهدف حصول اطمینان از این که دسترسی به دانش سنتی مربوط به منابع ژنتیکی که در اختیار جوامع بومی و محلی است با رضایت قبلی آگاهانه یا تأیید و مشارکت جوامع بومی و محلی در دسترس قرار دارد و اینکه شرایط مورد توافق ایجاد شده است در صورت اقتضا اقداماتی را اتخاذ خواهد کرد.^۱ دولت جمهوری اسلامی ایران در تاریخ ۹۳/۸/۱۳ لایحه الحاق دولت جمهوری اسلامی ایران به پروتکل ناگویا را به مجلس شورای اسلامی ارسال نموده و در دستور کار مجلس شورای اسلامی قرار دارد.

۳-۴ - موافقت‌نامه جنبه‌های تجاری مالکیت فکری:^۲

یکی از اهداف موافقت‌نامه جنبه‌های تجاری مالکیت فکری همان‌گونه که در مقدمه آن اشاره شده است حمایت از خلاقیت و ابداعات و نوآوری است. اصولاً مفاد موافقت‌نامه که مبتنی بر حمایت از مالکیت فکری می‌باشد با حمایت از دانش سنتی مغایرتی ندارد چرا که مالکیت جمعی و انتساب حق اختراع به مالک از اصول پذیرفته شده در موافقت‌نامه جنبه‌های تجاری مالکیت فکری است هر چند در خصوص انتساب این حق به مالکین متعدد حکمی ندارد و منعطف عمل نموده است. اگرچه در تریپس، نامی از دانش سنتی نیامده، اما همواره یکی از مسائل مورد بحث در سازمان جهانی مالکیت فکری و خصوصاً کمیته بین‌الدولی مالکیت فکری، منابع ژنتیکی، دانش سنتی و فولکلور بوده که حمایت از آن را افزایش داده است (شهاب‌الدین و دیگران، ۱۳۹۲: ۲۳۳).

1. <https://www.cbd.int/abs/doc/protocol/nagoya-protocol-en.pdf>
2. Trade Related Aspects of Intellectual Property (TRIPS)

اکنون بسیاری از کشورها با پذیرش مفهوم مالکیت جمعی موضوع حمایت از دانش سنتی را متناسب با فرهنگ و فضای اجتماعی در قوانین خود گنجانده‌اند. اصولاً روح حاکم بر موافقت‌نامه با مالکیت مشخص دانش سنتی مغایرتی ندارد لیکن با توجه به رویکرد این موافقت‌نامه به موضوع اختراعات و علائم تجاری و نشانه‌های جغرافیایی و به‌طور کلی سایر مصادیق مالکیت فکری، این موافقت‌نامه در خصوص اشاره صریح به دانش سنتی و یا حمایت از آن حکمی ندارد. در بند ۲ از ماده ۹ موافقت‌نامه جنبه‌های تجاری مالکیت فکری مقرر شده است: «حق نسخه‌برداری نمودهای عینی و نه چیزهایی مانند ایده‌ها، رویه‌ها، روش‌های اجرایی یا مفاهیم ریاضی را شامل خواهد شد».

همچنین در ماده ۲۷ موافقت‌نامه مقرر داشته است «حق ثبت برای هرگونه اختراعی، اعم از محصولات یا فرآیندها در تمام رشته‌های فناوری وجود دارد مشروط به آنکه این اختراعات تازه و متضمن گامی ابداعی بوده و کاربرد صنعتی داشته باشند.» در ذیل ماده ۲۷ اصطلاح گام ابتکاری^۱ معادل غیر بدیهی بودن^۲ و کاربرد صنعتی^۳ معادل مفید بودن^۴ دانسته شده است.

بدیهی است که قانون ثبت اختراع قادر به پاسخگویی به نیازهای صاحبان دانش سنتی در زمینه‌های خاص نخواهد بود زیرا کاربرد صنعتی به معنای کاربرد تجاری و صنعتی خواهد بود (فتحی‌زاده و دیگران، ۱۳۹۳، ۱۹۰) هرچند واژه مفید بودن با توجه به ثبت ژن‌ها در سنوات اخیر مورد بازنگری قرار گرفته است (D.Schertenleib, 2003: 125) و بر این اساس می‌توان مصادیق دیگری از انواع مالکیت‌های فکری را در نیز مشمول حمایت فرض کرد.

نکته مهم دیگری که در تفاوت‌های بین ثبت اختراعات و علائم تجاری با ثبت دانش سنتی وجود دارد معیارهایی است که برای مفید بودن و ابتکاری بودن وجود دارد. قطعاً با

-
1. Inventive Step
 2. Non-Obviouness
 3. Industrial Applicability
 4. Usefull

توجه به تفاوت‌هایی که در مفاهیم این دو واژه بین اختراعات و دانش سنتی وجود دارد نمی‌توان از یک منظر به هر دو یکسان نگریست؛ بنابراین هرچند در اینکه دانش سنتی را از موضوعات مرتبط با مالکیت فکری بدانیم تردیدی وجود ندارد لیکن با توجه به اینکه دانش سنتی در موضوع حق و ماهیت حق و مدت و نحوه حمایت تفاوت‌هایی با سایر مصادیق مالکیت فکری دارد قطعاً نیازمند تدوین یک نظام حمایتی ویژه و اختصاصی است (William M. Landes & Richard A, 2003: 471, 517-8).

بررسی عمیق موافقت‌نامه در خصوص حمایت از دانش سنتی نشان می‌دهد که هرچند مفاد موافقت‌نامه^۱ تعارضی با حمایت از دانش سنتی ندارد لیکن این موافقت‌نامه ظرفیت حمایت کامل و هدفمند از دانش سنتی را در سطح بین‌المللی ندارد. اقدامات پراکنده برخی از کشورهای مختلف در تصویب مقررات ملی حمایت از دانش سنتی نیز کافی نبوده و نمی‌تواند در شرایط فعلی منجر به یک اجماع جهانی برای تصویب یک معاهده بین‌المللی در این خصوص شود.

هرچند یکی از پژوهشگران معتقد است که اصلاح نظام مالکیت فکری در جهت حمایت از دانش سنتی در سطح ملی عمدتاً در وضعیت موجود موفقیت‌آمیز نیست. (S. James Anaya & Robert A. Williams, Jr, 2001, 33, 59-6). با وجود این با توجه به سهم عمده حقوق مالکیت صنعتی در مبانی موافقت‌نامه و دشواری‌های ناشی از سهم خواهی کشورهای مختلف در تصویب این موافقت‌نامه به نظر می‌رسد بازنگری در این موافقت‌نامه امر ساده و قریب‌الحصولی نباشد.

توافق‌نامه مستلزم بازبینی بند ۳ ماده ۲۷ در مورد ثبت اختراعات گیاهی و حیوانی^۱ و حفاظت از انواع گیاهان است. پاراگراف ۱۹ اعلامیه دوحه سال ۲۰۰۱ این بحث را توضیح داده است. در این زمینه نشست دوحه معتقد بوده است که شورای موافقت‌نامه جنبه‌های تجاری مالکیت فکری باید در رابطه بین توافق‌نامه و کنوانسیون سازمان ملل متحد درباره تنوع زیستی، حفاظت از دانش سنتی و فرهنگ عامه تجدیدنظر کند.

1. herbal and animal patentability

همچنین این شورا موظف است در مورد این موضوعات از اهداف موافقت‌نامه مندرج در مواد ۷ و ۸ مسائل مربوط به توسعه را به‌طور کامل در نظر بگیرد.^۱ باوجود این به نظر می‌رسد موافقت‌نامه که در زمینه جنبه‌های تجاری حقوق مالکیت فکری به تصویب رسیده است آن چنان به دنبال مباحث اساسی دانش سنتی نباشد و نمی‌توان برای حمایت جدی از دانش سنتی به این توافقنامه امید داشت.

مشکل موافقت‌نامه جنبه‌های تجاری مالکیت فکری و قراردادهای بعدی^۲ این است که این معاهدات به‌عنوان ایدئولوژی و ارزش‌های غربی مورد توجه قرار می‌گیرند و در حالی که جامعه جهانی به سمت یکپارچگی بیشتر حرکت می‌کند، مقابله‌ای برای توسعه آنچه که به سیستم مالکیت فکری "غربی" در کنار سیستم مالکیت فکری "غیر غربی" نامیده می‌شود دیده می‌شود و به نظر می‌رسد که این موضوع هیچ کمکی به دانش سنتی نداشته باشد (J. Janewa OseiTutu, 2011: 215). معاهده با توجه به اهداف آن توجهی به دانش سنتی و تنوع زیستی و حفاظت از منابع ژنتیکی و فولکلور معطوف نداشته است و پس از تصویب چالش‌هایی در اجرای مفاد آن با مفاد کنوانسیون تنوع زیستی به وجود آمده است.

۳-۵- اعلامیه حقوق مردمان بومی^۳

سازمان ملل متحد در یک‌صد و هفتمین جلسه عمومی خود در ۱۳ سپتامبر ۲۰۰۷ پیش‌نویس اعلامیه حقوق مردمان بومی را مطرح نموده است. در مقدمه این اعلامیه احترام به دانش و فرهنگ و روش‌های سنتی بومی مورد تأکید قرار گرفته و مقرر شده است کشورهای جهان حمایت و حفاظت از حقوق مردمان بومی را در رأس برنامه‌های خود قرار دهند.

1. https://www.wto.org/english/tratop_e/trips_e/art27_3b_e.htm

2. Trips Plus

3. United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples

بر مبنای این اعلامیه مردمان بومی حق دارند سنت‌ها و رسوم فرهنگی خود را اجرا و آن را رونق داده و احیا کنند (ماده ۱) و حق دارند در برخورداری از ابزارها و روش‌های معاش و توسعه خود احساس امنیت کنند و آزادانه در همه فعالیت‌های اقتصادی سنتی خود شرکت کنند (ماده ۲۰) حق دارند از پزشکی سنتی خود برخوردار شوند (ماده ۲۴)^۱ مردمان بومی حق دارند میراث فرهنگی، دانش سنتی و نمودهای فرهنگی سنتی و تجلیات علوم و فن‌آوری‌ها و فرهنگ‌های خود را حفظ، کنترل توسعه دهند. آنان حق دارند مالکیت معنوی خود را بر این میراث‌های فرهنگی دانش سنتی حفظ و کنترل نموده و توسعه دهند. هرچند جامعه هدف این پیش‌نویس اعلامیه از مردمان بومی افراد خاصی هستند که در مناطقی از جهان به سر می‌برند لیکن از تأکیدات این اعلامیه به عنوان حداقل‌های قابل حمایت از حقوق این افراد می‌توان در موضوع مورد بحث استفاده کرد.

۴- حمایت از دانش سنتی در حقوق ایران

۴-۱ - پیشینه حمایت

به موازات اقداماتی که صاحبان دانش سنتی برای حفظ و اشاعه دانش سنتی در طول سالیان متمادی به عمل آورده‌اند قانون‌گذار کشور ما نیز در مواردی به موضوع دانش سنتی اشاراتی داشته است. از جمله در ماده ۲ قانون حمایت از حقوق مؤلفان مصنفان و هنرمندان در ذکر آثار مورد حمایت در بند ۱۰ به اثر ابتکاری که بر مبنای فرهنگ عامه (فولکلور) یا میراث فرهنگی و هنری ملی پدید آمده باشد اشاره کرده است. همچنین در بند ۱۱ ماده ۲۷ قانون انجمن ده و دهبانی مصوب ۱۳۵۳/۱۲/۲۵ در بیان وظایف انجمن ده به اهتمام در تنظیم جغرافیای تاریخی و شناسنامه ده، جمع‌آوری قصه و افسانه‌ها و رسوم و سنت‌ها و شعر و آهنگ‌های محلی با استفاده از راهنمایی‌های بخشدار و مطلعین محلی و سایر مقامات مربوط اشاره شده است.

1. http://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/DRIPS_en.pdf

در مقررات بعدی نشانه مشخصی از توجه مقنن به موضوع دانش سنتی دیده نمی‌شود. با توجه به ضرورت وجود قانون ملی برای حفاظت از این میراث ارزشمند و به منظور شناسایی، حفاظت، توسعه و بهره‌برداری از دانش سنتی، جلوگیری از هرگونه استفاده ناروا، حمایت از حقوق دارندگان و بیان شیوه‌های تجاری‌سازی و تقسیم منافع حاصل از بهره‌برداری تجاری تدوین «لایحه حمایت از دانش سنتی» در دستور کار شورای سیاست‌گذاری مالکیت فکری قرار گرفته است.^۱

۴-۲- الزامات نظام حمایت از دانش سنتی

بی‌تردید دانش سنتی با توجه به ماهیت ایجاد آن برای جوامع دارنده این دانش دارای ارزش‌های علمی اقتصادی و فرهنگی است. این دانش که با ارزش‌های مردمان این جوامع پیوند خورده است در حفظ هویت و پایداری این جوامع در کنار تأمین منافع اقتصادی و معیشتی آنان اهمیت دارد و همچنین نقش مهمی در حفظ محیط‌زیست و تنوع زیستی ایفا می‌کند. حمایت از دانش سنتی باعث قوام فرهنگی و انگیزه بخشی به دارندگان دانش سنتی و حفظ ارزش‌های سنتی جوامع مذکور می‌شود.

نکته اساسی در حمایت از دانش سنتی حفظ تعادل بین منافع جوامع مذکور و منافع حوزه عمومی است. نباید حمایت به گونه‌ای باشد که هرگونه خلاقیت و نوآوری را در جامعه از بین ببرد. فرآیند حمایت باید مسیری را طی کند که دارندگان این دانش با میل و رغبت به سمت مستندسازی و تدوین و تنسيق این دانش سوق داده شوند و در جهت حفاظت از این دانش مشارکت نمایند. همچنین با توجه به مالکیت جمعی دانش سنتی (حبیبی، ۱۳۸۵: ۱۲۳) باید فرآیند حمایت به گونه‌ای تدوین شود که در بهره‌مندی دارندگان و مالکان دانش سنتی تبعیض و نارضایتی به وجود نیاید و توزیع عادلانه منافع صورت گیرد تا حداکثر مشارکت در این حمایت از سوی آنان شکل بگیرد.

۱- سایت وزارت دادگستری: <http://www.justice.ir>

همچنین این حمایت باید توأم با ایجاد و تعهد در ارتقاء کیفیت و نوآوری باشد به‌گونه‌ای که دارندگان دانش سنتی و استفاده‌کنندگان محصولات مبتنی بر آن به‌طور مشترک از مزایای این حمایت بهره‌مند باشند. برای این منظور سازوکار حمایت می‌تواند باعث تدوین قوانین جدید و حتی ایجاد روش‌های آموزش متناسب برای تضمین این حمایت باشد. از سوی دیگر ضوابط و مقرراتی که در راستای حمایت از دانش سنتی وضع می‌شود نباید انتقال و مبادلهٔ عادی و توسعه دانش سنتی را در خود جامعه مربوط محدود نماید.

۳-۴ - اهداف حمایت از دانش سنتی:

از جمله اهداف نظام حمایت از دانش سنتی می‌توان به جلوگیری از سوءاستفاده از دانش سنتی (مفهوم فراتر از شیوهٔ عرفی آن) که عمدتاً برای مقاصد تجاری و اقتصادی بکار می‌رود بدون رضایت و مشارکت مالی دارندگان این منافع نام برد. همچنین به اشتراک گذاشتن منصفانه و عادلانه مزایای ناشی از استفاده از دانش سنتی و تشویق و حمایت از ایجاد و نوآوری مبتنی بر سنت (تجاری و غیرتجاری) از دیگر اهداف این نظام حمایتی می‌باشد.

به نظر می‌رسد در وضع مقررات مربوط به دانش سنتی باید نیم‌نگاهی به اختراعاتی که سابقاً بر پایه دانش سنتی شکل گرفته است داشته باشیم و در جهت حمایت نسبی از حقوق دارندگان دانش سنتی که مبنای ایجاد حقوق ثانویهٔ حق اختراع بوده است نیز مقررهای داشته باشیم. همچنین در رویه فعلی ثبت اختراع که در حقوق ایران از نظام اعلامی تبعیت می‌کند به‌منظور پرهیز از ثبت اختراعات مبتنی بر دانش سنتی بدون رعایت حقوق مالکان دانش سنتی فرآیند اخذ مجوز یا اخذ رضایت یا ایجاد مشارکت با مالکان مذکور نیز طراحی و پیش‌بینی گردد. به‌کارگیری روش‌هایی که جلوگیری از سوءاستفاده از دانش سنتی را تشویق می‌کند می‌تواند از جمله سیاست‌های حمایتی باشد. حمایت از دانش سنتی

به نفع دارندگان و مالکان دانش سنتی نباید باعث تضرر کاربران و استفاده‌کنندگان از دانش سنتی شود.

از اهداف مهم در حمایت از دانش سنتی به دست آوردن رضایت یا مشارکت آگاهانه دارندگان دانش سنتی در استفاده و بهره‌برداری از این دانش است. هرچند این استفاده می‌تواند با استثنائاتی همراه باشد. در حقیقت نظام حمایتی باید این توانمندی را داشته باشد که ضمن ایجاد بستر مثبت و حفاظت از دانش سنتی جلو هرگونه سوءاستفاده از آن را بگیرد. قطعاً قوانین ملی با توجه به ماهیت و تنوع و تکثر این دانش می‌توانند نسبت به قواعد بین‌المللی پیشرو باشند. هرچند به عقیده برخی قانونگذاری در سطح ملی به تنهایی وافی به مقصود نیست و باید در سطح بین‌المللی اقدامات الزام‌آوری صورت گیرد (غلام‌دخت و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۳۲).

باید توجه داشته باشیم که در برخی موارد دانش سنتی که متعلق به یک جامعه معین (مثلاً یک منطقه یا یک روستا یا شهرستان) می‌باشد به‌مرورزمان بر اثر کثرت استفاده در یک جامعه وسیع‌تر به کل آن منطقه (مثلاً یک کشور) تعلق یافته و به‌صورت عرفی به کل آن کشور تعلق دارد در این حالت باید بپذیریم که دانش سنتی وارد حوزه عمومی^۱ شده است و باید حمایت از دانش سنتی مذکور به لحاظ ملی در برابر سایر نقاط جهان دیده شود و اختصاص به یک منطقه خاص ندارد. به نظر می‌رسد در این شرایط باید مرجع ملی حمایت از دانش سنتی را که می‌تواند یک واحد دولتی باشد به‌عنوان مالک و متولی این دانش سنتی در نظر گرفت.

روش‌هایی مانند کشف یا ایجاد مستقل (به‌گونه‌ای که فردی از راه ابتکار فردی به همان دانش یا روش دست پیدا کند هرچند اثبات این موضوع دشوار است)، مطالعه نشریات و منابع علمی مربوط، مهندسی معکوس، استفاده غیرتجاری (مانند تحقیقات و توسعه و نمایش غیرتجاری) و استفاده سنتی و عرفی (عامیانه) از مصادیق سوءاستفاده نیست. در برخی موارد یک محصول صنعتی یا توسعه‌یافته بر مبنای یک محصول اولیه با

روشی مبتنی بر یک دانش سنتی به دست می‌آید. در این روش باید برای تولید محصولات جدید حقوق دارندگان دانش سنتی نیز در نظر گرفته شود.

در حقیقت نظام حمایتی در فرآیند خود باید جایگاه این محصولات و حقوق اولیه دارندگان دانش سنتی را محترم بشمارد. در بسیاری از موارد خصوصاً در روش‌های سنتی درمانی یک دستورالعمل مداوا در خصوص یک بیمار معین از قدیم تجویز شده و به‌طور مداوم و سنتی برای دیگر موارد استفاده و تکرار شده و به یک دانش سنتی تبدیل شده و حتی به کشورهای دیگر نیز به‌عنوان یک دانش منتقل گردید است. (Hanson & Pomata, 2017: 1-25)

می‌توان تولید، واردات، عرضه، فروش و انبارداری به شیوه فراتر از زمینه سنتی آن را از موارد ممنوع به‌حساب آورد. شرکت‌های کوچک در تجارت انواع مختلفی از محصولات طبیعی مانند غذاها، مکمل‌های غذایی، داروهای گیاهی و دانه‌ها با اعمال برخی روشها منافی را برای جوامع محلی به وجود می‌آورند هرچند این اقدامات موجب می‌شود حاشیه سود کمتری برای آنها وجود داشته باشد. (Robinson, 2015: 108).

۴-۴-مدت حمایت:

یکی از ویژگی‌های اصولی حقوق مادی مالکیت فکری محدود بودن حمایت از آن است تا در این مدت معین هم مالک بتواند از مزایای مادی موضوع حق مالکیت فکری بهره‌مند شود و هم جامعه بتواند پس از آن از طریق توسعه خلاقیت و نوآوری به خلق ابتکارات جدید پردازد و از این رهگذر طرفین از منافع مشترک این موضوع بهره‌مند شوند؛ اما در خصوص دانش سنتی مطلب متفاوت است.

دانشی که با فرهنگ و ارزش‌های یک جامعه معین پیوند خورده است و در طول زمان با تلاش و ممارست و از طریق تجربیات حاصل از آزمون و خطاهای متعدد از نسلی به نسل بعد منتقل گردیده و وسیله‌ای برای امرارمعاش گروهی از افراد جامعه شده است باید

ماندگار و باقی بماند و ورود آن به حوزه عمومی^۱ باهدف حمایت از دانش سنتی مغایرت دارد. به نظر می‌رسد قائل شدن به مدت حمایت از این دانش با فلسفه حمایت از آن سازگاری ندارد.

هرچند در مراحل تدوین پیش‌نویس حمایت از دانش سنتی در سازمان جهانی مالکیت فکری^۲ پیشنهاد شده است^۳ حداقل مدت حمایت از دانش سنتی ۵۰ سال یا پنج نسل باشد، لیکن به نظر می‌رسد تعیین مدت حمایت برای دانش سنتی که متعلق به مالکیت جمعی مردمان یک جامعه است به معنی آن است که پس از طی این دوره دانش سنتی وارد حوزه عمومی شده و دیگر مشمول حمایت نخواهد بود. با این فرض حقوق نسل‌های بعدی مالک دانش سنتی در معرض تضییع قرار می‌گیرد.

۴-۵- محدوده حمایت:

در خصوص محدوده حمایت با توجه به ماهیت دانش سنتی باید قوانین ملی دربردارنده منافع اقتصادی و فرهنگی جامعه مربوط باشد و نحوه دسترسی به این منافع با حفظ هنجارهای حاکم بر کل جامعه در نظر گرفته شود و یکپارچگی دانش سنتی در جامعه معین محفوظ بماند و مزایای حقوقی انحصاری برای حفظ، کنترل، استفاده، توسعه، عرضه و ... برای دارندگان این دانش به‌طور متعادل و عادلانه رعایت شود و فرآیندی تعریف گردد که دانشمندان حوزه دانش سنتی به‌عنوان صاحبان اصلی انتقال‌دهنده دانش و پیونددهنده روابط فرهنگی جامعه مذکور از احترام و منزلت لازم برخوردار باشند تا یکپارچگی دانش سنتی و تعلق آن به جامعه مربوط خود حفظ شود و از سوءاستفاده دیگران ممانعت به عمل آید.

1. Public Domain

2. http://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?doc_id=368218

۳- ر.ک: مشروح مذاکرات سازمان جهانی مالکیت فکری: سایت وایپو؛ بازدید ۱۸/۱۲/۱۴۰۲

البته بدیهی است که پتانسیل کامل حمایت از دانش سنتی وقتی بکار گرفته می‌شود که مکانیزم حفاظت بین‌المللی کارآمد به وجود آید (Aman Gebru, 2017: 90). موضوع قابل تأمل دیگری که در زمینه محدوده حمایت از دانش سنتی وجود دارد این است که بسیاری از گروه‌های قومی در یک یا چند مرزجغرافیایی قرار دارند و لازم است که در تدوین مقررات مربوط به حفظ و حمایت از دانش سنتی بین کشورهای همسایه یا عضو یک منطقه اتفاق نظر و هماهنگی وجود داشته باشد. ماده ۱۰ پروتکل ناگویا تنها نشانه‌ی امکان یک مکانیسم به اشتراک‌گذاری چندملیتی در سطح جهانی برای این منظور است و توسعه چنین سازمانی ممکن است چندین سال طول بکشد (Graham; Dutfield, 2017: 157).

۴-۶- ایجاد پایگاه داده از دانش سنتی:

یکی از مشکلاتی که تاکنون در حوزه شناسایی و حمایت از دانش سنتی وجود داشته است عدم ثبت و تدوین و مستندسازی مصادیق دانش سنتی بوده است. ماهیت و نوع و ویژگی خاص دانش سنتی که عمدتاً از جوامع روستایی نشأت گرفته است فرصت و مجال تدوین و تنسيق آن را فراهم ننموده است و صاحبان این دانش علیرغم توانایی و مهارت ویژه عمدتاً در خصوص تدوین و مستندسازی آن اقدامی ننموده‌اند. همچنین دولت‌ها نیز به واسطه نوپایی این حوزه و عدم وجود قوانین و مقررات مدون در این خصوص اقدام خاصی به عمل نیاورده‌اند.

از جمله اقدامات لازم در جهت حمایت از دانش سنتی ایجاد پایگاه داده و ثبت و ضبط اطلاعات به منظور دسترسی سریع، شفافیت، اطمینان، حفاظت، گسترش و تبادل اطلاعات، تعیین مالکین واقعی و جلوگیری از سوءاستفاده می‌باشد. در این زمینه مرجع ملی مالکیت فکری هر کشور می‌تواند مدیریت راه‌اندازی و حفظ اطلاعات این پایگاه‌های داده را به دست داشته باشد. همچنین از آنجا که برخی از اختراعات دارای بسترهای استفاده از دانش سنتی می‌باشد و لازم است در بررسی‌های اولیه جهت صدور پروانه اختراع به این موضوع توجه شود و از تضييع حقوق دارندگان دانش سنتی جلوگیری شود به نظر ارتباط

این پایگاه‌های داده با پایگاه‌های داده مربوط به ثبت اختراعات می‌تواند این موضوع را تضمین نماید.

در طراحی نظام حمایت از دانش سنتی موضوع مهم تدوین دانش سنتی شفاهی است. ثبت و ضبط اطلاعات مربوط به دانش سنتی و اطمینان از انتساب آن به مالکان واقعی و معین دارای اهمیت خاصی است. از سوی دیگر با توجه به نقش و وظایف تعیین شده برای سازمان جهانی مالکیت فکری و اشتراک برخی از مصادیق دانش سنتی بین مناطقی از کشورهای مختلف لازم است در زمینه تدوین موافقت‌نامه^۱ بین‌المللی حمایت از دانش سنتی به موضوع تبادل اطلاعات پایگاه‌های داده کشورهای مختلف و یا ایجاد یک پایگاه بین‌المللی اطلاعات دانش سنتی و اختصاص یک کد یونیک اقدام شود.

از ویژگی‌های دیگر این پایگاه داده لزوم دسترسی عمومی به اطلاعات آن با رعایت اصول حفاظتی و کسب اطلاع جامعه از موضوع و حقوق صاحبان این دانش می‌باشد. کشور ژاپن در آوریل سال ۲۰۰۶ پیشنهادی را به کمیته بین‌الدولی مالکیت فکری، منابع ژنتیکی، دانش سنتی و فولکلور (IGC) برای ایجاد پایگاه داده‌ای از منابع ژنتیکی و دانش سنتی ارائه کرده است. ایجاد این نوع پایگاه داده این مزیت را دارد که ارزیابی کنندگان اختراع مجبور نخواهند بود اسناد بی‌شماری را در مورد دانش سنتی بررسی کنند. (شهاب‌الدین و دیگران، ۱۳۹۲: ۲۵۱).

در طراحی و تدوین نظام حمایت از دانش سنتی لازم است ضمانت اجرای مدنی، کیفری و اداری مؤثر و کافی برای پیشگیری هرچه جدی‌تر از نقض حمایت پیش‌بینی شود. در این بین پیش‌بینی مکانیسم رفع اختلاف مناسب و نظام رسیدگی چابک، عادلانه، تخصصی و عنداللزوم منطقه‌ای یا بین‌المللی یکی از ضرورت‌هاست تا هریک از دارندگان یا کاربران دانش سنتی و افراد ثالث که از اجرای نظام حمایتی یا سوءاستفاده از دانش سنتی متضرر می‌شوند در این نظام رسیدگی عادلانه به حقوق خود دسترسی پیدا کنند. با توجه به

۱- برای مطالعه بیشتر به آدرس زیر مراجعه شود: WIPO document WIPO/GRTKF/IC/9/13, p. 4

تخصصی بودن موضوع، اختصاص شعب ویژه رسیدگی به موضوع مالکیت فکری دانش سنتی می تواند یکی از راه‌ها باشد.

۷-۴ - تدوین ضوابط افشاء اطلاعات دانش سنتی:

نظام حمایتی باید راهکارهای افشاء جزئیات دانش سنتی و الزامات مربوط به محدودیت‌های کاربران در این زمینه را تدوین نماید. در دسترسی به اطلاعات مربوط به محصولات مبتنی بر دانش سنتی باید تضمین‌های لازم جهت جلوگیری از سوءاستفاده از این اطلاعات بکار گرفته شود. این موضوع در مراحل صدور مجوزهای مربوط به ثبت اختراعات مبتنی بر دانش سنتی و استفاده از مزایای آن نیز باید مدنظر قرار گیرد. در طراحی نظام حمایت از دانش سنتی لازم است یک مرجع ملی مشخص برای حفاظت و حمایت از دانش سنتی ایفای نقش نماید.

ویژگی خاص دانش سنتی و تکثر دارندگان یا صاحبان این دانش در بسیاری موارد ایجاد می کند که این مرجع ملی که قطعاً از پشتوانه دولتی برخوردار می باشد تعادل بین حقوق دارندگان دانش سنتی و منافع عمومی را برقرار نماید. برای این هدف پیش‌بینی مکانیسمی همچون مجوز اجباری دور از انتظار نیست. مشروط بر آنکه مجوز اجباری قابل تحمل و عادلانه باشد و با حقوق مشروع افراد ثالث و حقوق مکتسب آنان در تلافی نباشد. بدیهی است استفاده از دانش سنتی برای تدریس و یادگیری، تحقیق، نمایش، امور فرهنگی و با اهداف غیرتجاری مجاز خواهد بود و جزء این محدودیت‌ها به شمار نمی رود. دانش سنتی ملی شده که تمام جامعه^۱ یک کشور را دربر می گیرد نیز مشمول حمایت داخلی فرض نمی شود و صرفاً باید در قالب حمایت‌های بین‌المللی در برابر استفاده^۲ اتباع کشورهای دیگر به آن پرداخت.

همچنین نظام حمایت از دانش سنتی باید حقوق مکتسبه^۳ افراد قبل از اجرایی شدن قوانین حمایتی را محترم بشمارد. باوجوداین ادامه استفاده^۴ این افراد از دانش سنتی باید دربردارنده رعایت حقوق صاحبان دانش سنتی باشد و باید حق جبران برای این افراد در

نظر گرفته شود. در هر حال رعایت حقوق دارندگان دانش سنتی به عنوان یک هدف غایی باید همواره مدنظر قرار داشته باشد و هیچ روشی نمی‌تواند حق آن‌ها را در آینده نیز به خطر بیندازد. با توجه به گسترش مبادلات جهانی و مبادله تولیدات مبتنی بر دانش سنتی قواعد نظام حمایتی باید در خصوص اتباع دیگر کشورها نیز با رعایت قواعد بین‌المللی احکام معینی داشته باشد.

شرط معامله متقابل یکی از شروط مهم در این رابطه می‌باشد. امکان انطباق قواعد نظام حمایتی باروح و مفاد معاهدات بین‌المللی و الزامات سازمان جهانی مالکیت فکری از این جهت اهمیت دارد که موارد زیادی از مصادیق دانش سنتی وجود دارد که در بین جوامع چند کشور مشترک می‌باشد و عدم همگرایی قواعد حمایتی این کشورها باعث عدم توفیق در حمایت از دانش سنتی در عرصه بین‌المللی خواهد شد و چه بسا اختلافاتی را هم بین این کشورها که غالباً همسایه نیز می‌باشند به وجود می‌آورد.

نتیجه‌گیری

به نظر می‌رسد یکی از ضرورت‌های نظام حقوق مالکیت فکری ایران طراحی نظام حمایت از دانش سنتی است. در این پژوهش پس از تبیین مفهوم دانش سنتی و تعیین قرابت‌های آن با سایر مصادیق حقوق مالکیت فکری، نظام حمایت از حقوق نشانه‌های جغرافیایی، حمایت از نمودهای فرهنگ عامه (فولکلور)، کنوانسیون تنوع زیستی و کنوانسیون مبارزه با بیابان‌زایی مورد بررسی قرار گرفت و موضوع استفاده از ظرفیت‌های نظام حمایت از هر یک از این موارد برای حمایت از حقوق دانش سنتی مورد تحلیل شد. سپس در قالب جایگاه حمایت از دانش سنتی در حقوق بین‌الملل نقش و اقدامات سازمان جهانی مالکیت فکری و موافقت‌نامه جنبه‌های تجاری حقوق مالکیت فکری در حمایت از دانش سنتی بررسی گردید. در حقوق داخلی ایران نیز مبانی قانونی موجود برای حمایت از دانش سنتی مورد توجه قرار گرفت و در نهایت الزامات نظام حمایت از دانش سنتی در حقوق ایران مورد تحلیل قرار گرفت.

نظام حمایت از نشانه‌های جغرافیایی، کنوانسیون تنوع زیستی، نظام حمایت از نموده‌های فرهنگ عامه (فولکلور) و کنوانسیون مبارزه با بیابان‌زایی هر یک در درون خود زمینه‌هایی برای حمایت از دانش سنتی را به همراه دارند و تا زمانی که نظام خاص حمایت از دانش سنتی طراحی و پیاده‌سازی نشده است لاجرم از این حداقل‌ها باید استفاده کرد. در عرصه بین‌المللی نیز کمیته بین‌الدولی مالکیت فکری، منابع ژنتیکی، دانش سنتی و فولکلور (IGC) وابسته به سازمان جهانی مالکیت فکری حدود ۱۷ سال است که با نشست‌ها و اقدامات خود به بررسی موضوع دانش سنتی می‌پردازد لیکن تاکنون به معاهده الزام‌آوری در خصوص حمایت از دانش سنتی دست نیافته است. موافقت‌نامه جنبه‌های تجاری مالکیت فکری هم به واسطه ظرفیت ماده ۲۷ خود مبنی بر آزادی عمل کشورها از یکسو و غلبه فضای حاکم بر روح این موافقت‌نامه و اقدامات و توقعات کشورهای توسعه‌یافته از سوی دیگر توان حمایت از دانش سنتی را در عرصه بین‌المللی ندارد.

خاستگاه دانش سنتی به دلیل ماهیت آن و قدمت مدنیت در مشرق زمین در شرایط کنونی بیشتر کشورهای در حال توسعه را شامل می‌شود. به عبارت دیگر کشورهای آسیایی و آفریقایی بیشترین مصادیق دانش سنتی را در خود جای داده‌اند و در صورت توجه جدی به طراحی و اجرای نظام حمایت از دانش سنتی منافع بسیاری را در این رهگذر از آن خود خواهند کرد. کما اینکه تعدادی از کشورها فارغ از اقدامات بین‌المللی در طراحی نظام حمایت از دانش سنتی خود به وضع قوانین و مقررات مربوط به حمایت از دانش سنتی روی آورده‌اند.

در حقوق مالکیت فکری ایران قوانین موجود از جمله قانون حمایت از حقوق مؤلفان، مصنفان و هنرمندان قابلیت زیادی برای حمایت از دانش سنتی در اختیار ندارد. همچنین در هیچ‌یک از لوایح حمایت از حقوق مالکیت فکری و حمایت از مالکیت صنعتی که در دستور کار مجلس شورای اسلامی قرار دارد به موضوع دانش سنتی اشاره نشده است. آخرین اقدامات انجام‌شده در این زمینه تهیه پیش‌نویس لایحه حمایت از دانش سنتی ایران

توسط شورای سیاست‌گذاری مالکیت فکری در وزارت دادگستری است؛ نتیجتاً مدل بومی حمایت از دانش سنتی در ایران به شرح ذیل قابل ارائه است:

۱- ساختار کلان مدل

هدف اصلی: حفظ و تقویت دانش سنتی با رعایت تعادل میان منافع دارندگان دانش و منافع عمومی جامعه.

خاستگاه: ویژگی‌های تاریخی، فرهنگی و اجتماعی ایران به‌عنوان مبنای طراحی مدل.

محدوده: دانش سنتی شامل دانش‌های بومی، کاربردی، مرتبط با محیط‌زیست، دارویی، کشاورزی، فولکلور و نشانه‌های جغرافیایی.

۲- اجزای مدل

مبانی حقوقی: تدوین قانون خاص حمایت از دانش سنتی با چارچوب حمایتی مبتنی بر حقوق مالکیت فکری، حقوق فرهنگی و زیست‌محیطی.

مراجع و نهادهای مسئول: ایجاد یا تعیین نهادهای تخصصی (مثلاً مرجع ملی مالکیت فکری و دانش سنتی) جهت مدیریت، ثبت، حمایت و نظارت.

روند اخذ رضایت و مشارکت: سازوکارهای الزام‌آور اخذ رضایت، مشارکت و منافع مشترک در بهره‌برداری از دانش سنتی.

ثبت و مستندسازی: ایجاد پایگاه داده ملی با ساختار مشخص برای ثبت دانش سنتی با حفظ محرمانگی و حقوق مالکانه.

نظام حمایت حقوقی: تعریف چارچوب قانونی اختصاصی با قواعد حمایت مدنی، کیفری و اداری نظام نظارتی و اجرایی: نهاد یا سازمان ملی مسئول نظارت، صدور مجوزها و پیگیری تخلفات.

مکانیسم مشارکت و رضایت: فرآیند الزام‌آور برای اخذ رضایت یا مشارکت دارندگان دانش در بهره‌برداری تجاری یا تحقیقاتی.

مکانیزم حل اختلاف: ایجاد محاکم تخصصی یا کمیته‌های حل اختلاف در سطح ملی و منطقه‌ای هماهنگی بین‌المللی: همکاری منطقه‌ای و عضویت در معاهدات بین‌المللی مرتبط برای حفاظت از دانش سنتی مشترک.

۳- فرآیندهای اصلی مدل

شناسایی و مستندسازی دانش سنتی: با همکاری دارندگان دانش، محققان و نهادهای دولتی.

ثبت و حفاظت حقوقی: درج در پایگاه داده ملی با تعیین مالکیت و حقوق مرتبط. نظارت بر استفاده: رصد کاربرد دانش سنتی در ثبت اختراعات، تولیدات و صادرات.

اخذ مجوز و رضایت: فرآیند قانونی برای استفاده‌کنندگان دانش سنتی (داخلی و خارجی) جهت اخذ مجوز.

پاداش و منافع مشترک: توزیع منافع حاصل از بهره‌برداری به دارندگان دانش سنتی. حل اختلاف: مکانیزم حل و فصل سریع و تخصصی اختلافات احتمالی.

۴- ویژگی‌های کلیدی مدل

هماهنگی منطقه‌ای و بین‌المللی: همکاری با کشورهای همسایه و استفاده از ظرفیت معاهدات بین‌المللی.

تبادل حقوقی و اجتماعی: حفظ حقوق مالکیت دانش سنتی بدون ایجاد مانع در نوآوری عمومی.

شفافیت و دسترسی: حفظ شفافیت اطلاعات در کنار حفاظت از محرمانگی و حقوق مالکان.

تبادل منافع: حفظ حقوق دارندگان دانش سنتی و تأمین منافع عمومی
قابلیت تطبیق: انعطاف‌پذیری مدل با تغییرات علمی و اجتماعی
جامعیت: پوشش همه جنبه‌های حمایت اعم از حقوقی، فرهنگی، اقتصادی و محیط‌زیستی

همکاری منطقه‌ای و بین‌المللی: تطابق با استانداردهای بین‌المللی و همکاری با کشورهای همسایه

براین اساس متناسب با سطح و لایه‌های مسئله پیشنهادهای زیر دسته‌بندی می‌شود:
به نظر می‌رسد باید در طراحی نظام حمایت از دانش سنتی ایران باید تعادل بین منافع دارندگان دانش سنتی و منافع عمومی جامعه رعایت گردد و در تنظیم قواعد حمایتی این نظام به‌گونه‌ای عمل شود که مانع رشد خلاقیت و نوآوری در جامعه نشود. فرآیند حمایت باید مسیری را طی کند که دارندگان این دانش با میل و رغبت به سمت مستندسازی و تدوین و تنسيق این دانش سوق داده شوند و در جهت حفاظت از این دانش مشارکت نمایند.

به‌منظور پرهیز از ثبت اختراعات مبتنی بر دانش سنتی بدون رعایت حقوق مالکان دانش سنتی فرآیند اخذ مجوز یا اخذ رضایت یا ایجاد مشارکت با مالکان مذکور نیز طراحی و پیش‌بینی گردد. البته قائل شدن به مدت حمایت از دانش سنتی با فلسفه حمایت از آن سازگاری ندارد.

لازم است در تدوین مقررات مربوط به حفظ و حمایت از دانش سنتی بین کشورهای همسایه یا عضو یک منطقه که دارای دانش سنتی مشترک هستند اتفاق نظر و هماهنگی وجود داشته باشد.

تسریع در تصویب الحاق ایران به پروتکل می‌تواند حفاظت از تنوع زیستی و بهره‌برداری از منافع مشترک آن در عرصه بین‌المللی برای کشور ما مفید باشد.

در طراحی و تدوین نظام حمایت از دانش سنتی لازم است ضمانت اجرای مدنی، کیفری و اداری مؤثر و کافی برای پیشگیری هرچه جدی‌تر از نقض حمایت پیش‌بینی شود.

در این بین پیش‌بینی مکانیسم رفع اختلاف مناسب و نظام رسیدگی چابک، عادلانه، تخصصی و عنداللزوم منطقه‌ای یا بین‌المللی یکی از ضرورت‌هاست. همچنین اختصاص محاکم اختصاصی برای رسیدگی به دعاوی مالکیت فکری و دانش سنتی گام مؤثری در این زمینه می‌باشد.

از جمله اقدامات لازم در جهت حمایت از دانش سنتی ایجاد پایگاه داده و ثبت و ضبط اطلاعات به‌منظور دسترسی سریع، شفافیت، اطمینان، حفاظت، گسترش و تبادل اطلاعات، تعیین مالکین واقعی و جلوگیری از سوءاستفاده می‌باشد.

مرجع ملی مالکیت فکری هر کشور می‌تواند مدیریت راه‌اندازی و حفظ اطلاعات این پایگاه‌های داده را به دست داشته باشد. نظام حمایتی باید راهکارهای افشاء جزئیات دانش سنتی و الزامات مربوط به محدودیت‌های کاربران در این زمینه را تدوین نماید.

سپاسگزاری: بیان نشده است.

تعارض منافع: وجود ندارد.

ORCID

Mohammadjavad Heydarian <https://orcid.org/0000-0003-2975-1716>

Dolatabadi

Ehsan Aliakbari Babukani <http://orcid.org/0009-0005-6683-7617>

منابع

الف) قوانین و مقررات

- قانون حمایت از حقوق مؤلفان مصنفان و هنرمندان مصوب سال ۱۳۴۸ و آیین‌نامه اجرایی آن
- ماده ۲ آیین‌نامه اجرایی ماده ۲۱ قانون حمایت از حقوق مؤلفان مصنفان و هنرمندان
- قانون بودجه سال ۱۳۷۲ - بند ب تبصره ۲۹
- قانون الحاق دولت ایران به کنوانسیون سازمان ملل برای بیابان‌زدایی مصوب ۱۳۷۵
- قانون الحاق دولت جمهوری اسلامی ایران به کنوانسیون تنوع زیستی مصوب ۱۳۷۵
- ماده ۱۳ قانون موافقت‌نامه همکاری‌های تجاری بین دولت جمهوری اسلامی ایران و دولت جمهوری اسلامی بوسنی و هرزگوین مصوب ۱۳۷۶
- بند د ماده ۱ قانون موافقت‌نامه تشویق و حمایت متقابل از سرمایه‌گذاری بین دولت جمهوری اسلامی ایران و دولت پاکستان مصوب سال ۱۳۷۶
- قانون برنامه چهارم توسعه مصوب ۱۳۷۹، (ماده ۱۰۹)
- قانون بودجه سال ۱۳۸۱ - بند ل تبصره ۱۷
- قانون حمایت از نشانه‌های جغرافیایی مصوب ۱۳۸۳
- آیین‌نامه نحوه فعالیت‌های مشخص به منظور تأسیس و توسعه کربدورهای علم و فناوری کشور مصوب ۱۳۸۴
- قانون الحاق دولت جمهوری اسلامی ایران به معاهده بین‌المللی ذخایر ژنتیکی گیاهی برای غذا و کشاورزی مصوب ۱۳۸۴
- قانون برنامه ششم توسعه مصوب ۱۳۹۶ (تبصره ۲ ماده ۶۴)
- قانون الحاق دولت جمهوری اسلامی ایران به موافقت‌نامه‌های نیس و لوکارنو مصوب ۱۳۹۶

ب) منابع فارسی

- بیهقی، حسینقلی. (۱۳۶۵)، پژوهش و بررسی فرهنگ‌عامه ایران، مشهد: اداره موزه‌های آستان قدس رضوی.
- توکل، زهرا و بزرگی، وحید. (۱۳۹۵)، «دانش سنتی از دیدگاه فلسفه علم و ضرورت حمایت حقوقی از آن»، مجله اخلاق و تاریخ پزشکی، دوره دوم، شماره ۱۰: ۳۰-۱۵.

حمایت از دانش سنتی در حقوق ایرانی اسلامی...، حیدریان و علی اکبری | ۳۷۳

- زاهدی، مهدی و غلام دخت، سمیرا. (۱۳۹۰)، «حمایت از دانش سنتی تحت نظام نشانه‌های جغرافیایی»، فصلنامه پژوهش حقوق، سال سیزدهم، شماره ۳۴: ۱۴۱-۱۶۴.
- زاهدی، مهدی و محمدی، عمید. (۱۳۹۴)، «چالش‌های حمایت از نشانه‌های جغرافیایی در حقوق ایران، چالش‌ها و فرصت‌ها»، فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی، شماره ۶۹: ۶۷-۹۶.
- حبیبی، سعید. (۱۳۸۶)، «چالش‌های جدید حقوق مالکیت فکری»، فصلنامه حقوق، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، دوره ۳۷، شماره ۴: ۳۷-۶۴.
- حبیبی، سعید و معتمدی، غلامحسین. (۱۳۸۵)، «حمایت از دانش سنتی به‌عنوان یکی از اجزای مالکیت فکری»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، شماره ۷۲: ۱۲۳-۱۶۲.
- حیدری، عباس و معتمدی، غلامرضا (۱۳۹۳)، «جایگاه قلمرو دانش سنتی در نظام مالکیت فکری»، تهران، انتشارات هوشمند تدبیر، چاپ اول.
- جمعی از نویسندگان. (۱۳۹۶)، ویژه‌نامه هفتمین همایش ملی حقوق مالکیت فکری ایران.
- ساعد و کیل، امیر. (۱۳۸۸)، «حمایت از مالکیت فکری در سازمان جهانی تجارت و حقوق ایران»، تهران، انتشارات مجد، چاپ اول.
- سالمی قمصری، مرتضی. (۱۳۸۷)، «دانش بومی بهداشت خاک و توان‌بخشی زمین در ایران، نقدی بر کتاب کشتکاری و فرهنگ»، فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۴۰: ۱۱۷-۱۳۹.
- شهاب‌الدین، علی؛ عزیزی، ناصر و مؤمنی راد، احمد. (۱۳۹۲)، «حمایت از تنوع زیستی و دانش سنتی در نظام جهانی مالکیت فکری»، مجله حقوقی بین‌المللی، شماره ۴۹: ۴۵-۷۲.
- غلام دخت، سمیرا و زاهدی، مهدی. (۱۳۹۲)، «بررسی ایجاد بستر مناسب حمایت از طب سنتی در نظام حقوق مالکیت فکری»، فصلنامه حقوق پزشکی، شماره ۲۴: ۱۰۱-۱۳۸.
- فتحی زاده، امیر هوشنگ و رجبی خاصوان، جلال. (۱۳۹۳)، «حمایت از دانش سنتی در پرتو مقررات موافقت‌نامه تریپس در سازمان جهانی تجارت»، فصلنامه پژوهشنامه بازرگانی، شماره ۷۱: ۱۸۱-۲۰۸.
- فرهادی، مرتضی. (۱۳۸۲)، کشتکاری و فرهنگ، شیوه‌های سنتی بهورزی و بهداری و توان بخشی زمین در ایران، تهران: موسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی و اقتصاد، تهران.

- فرهادی، مرتضی (۱۳۸۵)، در کتاب فرهنگ یاریگری در ایران، جلد اول، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، چاپ اول.

- منتصری، لیلا؛ زنگنه اسدی، محمدعلی و امیر احمدی، ابوالقاسم (۱۳۹۴)، «دانش بومی کاربرد عوارض ژئومورفولوژی (آب رنگ کردن) و نقش آن در حفظ آب و خاک»، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال ۳۰، شماره ۴: ۱۵۰-۱۶۷.

- Aman Gebru, (2017), The Global Protection of Traditional Knowledge: Searching for the Minimum Consensus, 17 J. MARSHALL REV. INTELL. PROP. L. 42-66.
- Browns J., Mitchell N. and Beresford M. (eds) (2005), The Protected Landscape Approach Linking Nature, Culture and Community, IUCN World Commission on Protected Areas, Gland, Switzerland and Cambridge UK: 22-57.
- Daniel F. Robinson, Ahmed Abdel-latif, Pedro Roffe, (2017), Protection Traditional Knowledge, Routledge Publication, New York: 101-134.
- Gerardo Bocco, Antoinette Winklerprins, (2015), General principles behind traditional environmental knowledge: the local dimension in land management, Centro de Investigaciones en Geografía Ambiental, Universidad Nacional, Autónoma de México, UNAM, Campus Morelia, Antigua Carretera a Patzcuaro 8701,58090 Morelia, Michoacan, Mexico, The Geographical Journal, 2015, doi:10.1111/geoj.12147: 375-383.
- Graham Dutfield, (2017), TK unlimited: The emerging but incoherent international law of traditional knowledge protection, John Wiley & Sons Ltd: 12-48.
- Hanson, M., & Pomata, G. (2017), Medicinal formulas and experiential knowledge in the seventeenth-century epistemic exchange between China and Europe, Isis, 108(1): 1-34.
- J. Janewa OseiTutu, (2011), Emerging Scholars Series: A Sui Generis Regime for Traditional Knowledge: The Cultural Divide in Intellectual Property Law, 15 Intellectual Property L. Rev. 147-178.
- R.A. Georges & M.o. Jones, Folkloristics, (1995), Indiana University Press: 55-90.
- Robinson, D. F. (2015), Biodiversity, access and benefit sharing: Global case studies, Abingdon, UK: Routledge: 23-61.
- Rob J.F. Burtona, Mark Rileyb, (2018), a Centre for Rural Research, Universitetssenteret, Dragvoll N-7491 Trondheim, Norway b Department of Geography and Planning, University of Liverpool, 413, Roxby Building, United Kingdom: 45-78.
- Roffe, P. & Santa Cruz, M., (2009), Intellectual Property Rights and Sustainable Development, Cheltenham, Northampton, MA, USA: 15-49.

- S. James Anaya & Robert A. Williams, Jr., (2001), The Protection of Indigenous Peoples' Rights over Lands and Natural Resources Under the Inter-American Human Rights System, Harvard Human Rights Journal, no.14: 7-41.
- Schertenleib Denis, (2003), The Patentability and Protection of DNA-based Inventions in the EPO and the European Union, European Intellectual Property Review, no.25: 21-45.
- Stephen A. Hansen and Justin W. VanFleet, (2009), Traditional Knowledge & Intellectual Property, Washington DC, AAAS: 5-36.
- William W. Fisher III, (2001), Theories of Intellectual Property, in Stephen R Munzer, New Essays in the Legal and Political Theory of Property: 10-55.
- William M. Landes & Richard A., (2003), Posner, Indefinitely Renewable Copyright, University of Chicago Law Review, no.70: 110-145.
- UNEP. (2020), Global Biodiversity Outlook 5, United Nations Environment Programme: 1-56.

Internet

http://www.unesco.org/fileadmin/MULTIMEDIA/FIELD/Venice/pdf/special_events/bozza_scheda_DOW_6_1.0.pdf
http://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/DRIPS_en.pdf
http://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/DRIPS_en.pdf
http://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?doc_id=368218
<http://www.justice.ir/Portal/View/Page.aspx?PageId=272a21aa-d705-46c6-96ea-3c29df6d2352&ObjectId=0b11784b-2c3c-4776-a83d-98647674b9a3&WebpartId=e6292b97-ca74-41ce-8f37-80740a9b1f7f>

استناد به این مقاله: حیدریان دولت آبادی، محمدجواد و علی اکبری بابوکانی، احسان. (۱۴۰۴). حمایت از دانش سنتی در حقوق ایرانی اسلامی (با الهام از قواعد سازمان جهانی مالکیت فکری و موافقتنامه جنبه های تجاری حقوق مالکیت فکری). دو فصلنامه دانش های بومی ایران، ۱۲(۲۴)، ۳۲۵-۳۷۵.

Indigenous Knowledge Iran Semiannual Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.